

Φιλοσοφικός Λόγος

Αρχαία Ελληνική Γραμματεία

Ο.Π. Ανθρωπιστικών Σπουδών Γ' Λυκείου

2η Θεματική Ενότητα

**Η δημιουργία της ανθρώπινης κοινωνίας και η πολιτική
αρετή**

Ερμηνευτικές Σημειώσεις - Επισημάνσεις

Παράλληλα Κείμενα - Ασκήσεις

Επιμέλεια:

Δρ Ιωάννης-Παναγιώτης Αμπελάς

Φιλολόγος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	3
Σύντομο διάγραμμα της Α.Ε. Φιλοσοφίας	5
Διδακτική Ενότητα 4 - Ο πρωταγόρειος μύθος: η διανομή των ιδιοτήτων στα ζώα	7
Εισαγωγικά σχόλια	7
Ερμηνευτικά σχόλια	8
Λεξιλογικά σχόλια	14
Κείμενο Αναφοράς: Πλάτων Πρωταγόρας 320c-321b	15
Ασκήσεις	15
Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου	17
Διδακτική Ενότητα 5η - Ο πρωταγόρειος μύθος: η κλοπή της φωτιάς - έντεχνη σοφία και λόγος.....	21
Εισαγωγικά σχόλια	21
Ερμηνευτικά σχόλια	21
Λεξιλογικά Σχόλια	28
Κείμενο Αναφοράς: Πλάτων Πρωταγόρας 321b-322a	28
Ασκήσεις	29
Επισημάνσεις στα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου	31
Διδακτική ενότητα 6η - Ο πρωταγόρειος μύθος: το δώρο του Δία, η πολιτική αρετή ως κοινή και αναγκαία ιδιότητα των ανθρώπων	33
Εισαγωγικά σχόλια	33
Ερμηνευτικά σχόλια	33
Λεξιλογικά σχόλια	49
Κείμενο αναφοράς Πλάτων Πρωταγόρας 322a-323b	50

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ Ο.Π. Γ΄ ΛΥΚΕΙΟΥ - 2η Θεματική Ενότητα

Ι.Π. Αμπελάς, Δρ Φιλοσοφίας - Φιλολόγος

Ασκήσεις	51
Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου	54
Διδακτική ενότητα 7η - Η συγκρότηση της πόλεως	56
Εισαγωγικά σχόλια	56
Ερμηνευτικά σχόλια	57
Κείμενο Αναφοράς Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1.12, 1253a29-39	63
Ασκήσεις	63
Επισημάνσεις για το Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου	65

Σύντομο διάγραμμα της Α.Ε. Φιλοσοφίας¹

ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: Η ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΚΗ

- Οι 3 Μιλήσιοι Φιλόσοφοι: Θαλής – Αναξίμανδρος – Αναξίμενης
- Οι Πυθαγόρειοι: Πυθαγόρας - πυθαγορισμός
- Η Ελεατική Σχολή: Ξενοφάνης, Παρμενίδης, Ζήνων, Μέλισσος
- Ηράκλειτος
- Οι Συνδυαστικοί: Εμπεδοκλής, Αναξαγόρας
- Οι Ατομικοί: Λεύκιππος, Δημόκριτος

ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: Η ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ

- Σοφιστές: Πρωταγόρας, Γοργίας, Πρόδικος, Αντιφών, Ιππίας
- Σωκράτης
- Πλάτων – Αρχαία Ακαδημία
- Σωκρατικές σχολές
 - Μεγαρική
 - Κυνική: Αντισθένης, Διογένης, Κράτης
 - Κυρηναϊκή: Αρίστιππος
- Αριστοτέλης – Λύκειο (η περιοχή όπου υπήρχε η σχολή του Αριστοτέλη)
 - Περιπατητική σχολή – Θεόφραστος

ΤΡΙΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: Η ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ

- Στωικοί - Ποικίλη Στοά:
 - Αρχαία Στοά: Ζήνων, Κλεάνθης, Χρύσιππος
 - Μέση Στοά: Παναίτιος, Ποσειδώνιος
- Επικούρειοι: Επίκουρος - Κήπος
- Σκεπτικοί:
 - Μέση και Νέα Ακαδημία: Αρκεσίλαος, Καρνεάδης κα.
 - Πυρρωνιστές: Πύρρων, Σέξτος Εμπειρικός

ΤΕΤΑΡΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: Η ΕΛΛΗΝΟΡΩΜΑΪΚΗ

- Νεοπλατωνικοί: Πλωτίνος, Ιάμβλιχος, Υπατία

Όλες οι φιλοσοφικές σχολές έκλεισαν το 529 μ.Χ. με διαταγή του αυτοκράτορα Ιουστινιανού.

¹ Η επισκόπηση σε καμία περίπτωση δεν εξαντλεί όλες τις σχολές και ρεύματα. Περιορίζεται στις κυριότερες και σημαντικότερες αναφορές.

Διδακτική Ενότητα 4 - Ο πρωταγόρειος μύθος: η διανομή των ιδιοτήτων στα ζώα

Εισαγωγικά σχόλια

Η πρωτοτυπία του μύθου του Πρωταγόρα

Σε αντίθεση με άλλες γνωστές κοσμολογικές εκδοχές (π.χ. στο *Έργα και Ημέραι* του Ησιόδου και της Παλαιάς Διαθήκης) που εκφράζουν απαισιόδοξη ενατένιση της εξέλιξης του ανθρώπινου πολιτισμού, ο μύθος του Προμηθέα και του Επιμηθέα έχει εξαιρετο παιδευτικό περιεχόμενο, γιατί εμπνέει αισιοδοξία. Είναι μήνυμα πίστης στην προοδευτική πορεία του ανθρώπου, που ξεκινώντας από ατελέστερες μορφές βίου έφτασε σε αξιόλογα πολιτιστικά επιτεύγματα, χωρίς να έχουν εξαντληθεί οι δυνατότητες για μεγαλύτερες κατακτήσεις². (πβ Η *Άντιγόνη* του Σοφοκλή (Α΄ στάσιμο) παρουσιάζει την ίδια σειρά εφευρέσεων, αποδίδοντάς τες στον άνθρωπο, αλλά στο συμπέρασμα λέει ότι δεν αξίζουν τίποτε, αν δεν χρησιμοποιούνται για το καλό.) Επιπλέον, ο μύθος του Πρωταγόρα είναι ο μόνος που δεν εξαρτά την εξέλιξη της ανθρωπότητας αποκλειστικά από τις τέχνες, αλλά εισάγει στη διήγησή του **δύο διαδοχικές φάσεις**: είναι πρώτα **οι τέχνες**, που τις δίδαξε ο Προμηθέας, και ακολουθούν οι πολιτικές αρετές, που αυτές τις έδωσε ο Δίας³. Φαίνεται ότι ο μύθος που ακολουθεί είναι προσωπική δημιουργία του Πρωταγόρα και ίσως περιεχόταν στο έργο του «*Περί τής έν αρχῆ καταστάσεως*»⁴. Τα καθαυτό μυθολογικά στοιχεία αποτελούν εξωτερική διακόσμηση που περιβάλλει την **τελολογική άποψη** του Πρωταγόρα για τη δημιουργία του ζωικού βασιλείου και του ανθρώπου⁵. [Τελολογική αντίληψη σημαίνει ότι οι διάφορες ιδιότητες και χαρακτηριστικά των ζώων εξηγούνται από τον σκοπό (τέλος) για τον οποίο πλάστηκαν, ή απλούστερα, από τη λειτουργία που επιτελούν. Στη φύση όλα

² Σπυρόπουλος Η., *Πλάτωνος Πρωταγόρας*, εκδόσεις Ινστιτούτο Νεοελ. Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 190

³ J. de Romilly, *Οι μεγάλοι σοφιστές στην Αθήνα του Περικλή*, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994, σ. 242

⁴ Μαρκαντωνάτος Γ., *Πλάτωνος Πρωταγόρας*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1997, σ. 76

⁵ Σπυρόπουλος Η., *ό.π.*, σ. 190

έχουν, σύμφωνα με τον Πρωταγόρα, έναν σκοπό. Δεν ισχυρίζεται, όμως, το ίδιο για την ανθρώπινη ιστορία.]

Ο μύθος ως φιλοσοφική μέθοδος

Ο μύθος δεν είναι επινόηση των σοφιστών. Ήδη στον Όμηρο προβάλλεται και για διδακτικούς σκοπούς. Οι σοφιστές τον δανείστηκαν από την παράδοση, αλλά τόνισαν ιδιαίτερα το διδακτικό του μέρος, ενώ από τον κόσμο της φανταστικής περιπέτειας κράτησαν μόνο στοιχεία που δεν συγκρούονται βίαια με την λογική. Ως όργανο λογικής έρευνας ο μύθος παρουσιάζει σοβαρά **μειονεκτήματα**: α) ο εμπειρικός δογματισμός και β) η τάση προς την απλούστευση. Πρέπει να υποθέσουμε ότι οι σοφιστές κατέβαλαν ιδιαίτερη προσπάθεια για να περιορίσουν τις αδυναμίες αυτές. Ο μύθος βέβαια τέρπει τους ακροατές, αλλά συγχρόνως εξασθενεί την κριτική τους ικανότητα. Ο σοφιστής σ' αντίθεση με τον Πλάτωνα, επιχειρεί να στηρίξει την αλήθεια των απόψεων του πάνω στον μύθο.

Ερμηνευτικά σχόλια

Γιατί ο Πρωταγόρας αναφέρεται στους θεούς; Ποια χαρακτηριστικά συνάγουμε για τους θεούς;

θεοί μὲν ἦσαν Είναι δύσκολο να παραδεχτεί κανείς ότι αυτή η αναφορά στους θεούς αποσκοπεί στη θεολογική θεμελίωση της πολιτικής αρετής. Ο Πρωταγόρας ήταν αγνωστικιστής και η όποια παρουσία των θεών έχει **αλληγορική-συμβολική σημασία**, καθώς π.χ. ο Δίας συμβολίζει τη λογική νομοτέλεια που διέπει τη φύση, τον κόσμο και τις σχέσεις των όντων, έτσι ώστε αυτά να επιβιώνουν και να μην εξαφανιστούν ολοκληρωτικά. Οι άλλοι θεοί και ημίθεοι είναι τα όργανα της νομοτέλειας που επικρατεί στη φύση⁶. [Στην πραγματικότητα μετά τον μύθο ακολουθεί μια ορθολογιστική εξήγηση των κύριων σημείων του, από την οποία απουσιάζει εντελώς ο θεϊκός παράγοντας⁷.]

⁶ Μαρκαντωνάτος Γ., ό.π., σ. 76

⁷ Guthrie W.K.C., *Οι Σοφιστές*, εκδόσεις MIET, Αθήνα 1989, σσ. 90-91

Η αναφορά, λοιπόν, στους θεούς είναι απλώς ένα τέχνασμα, το οποίο προσδίδει επιστημονικό κύρος στις αναπόφευκτα «αρχαϊκές» αναλύσεις του Πρωταγόρα και ως ένα σημείο αναπληρώνει την εύλογη για εκείνη την εποχή **απουσία ειδικής ορολογίας** και βαθύτερων γνώσεων από το χώρο της ιστορίας του πολιτισμού, της πολιτικής επιστήμης, της κοινωνιολογίας και της ψυχολογίας, που κατά τους κλασικούς χρόνους ήταν ανύπαρκτες. Με λίγα λόγια η αναφορά στους θεούς δεν είναι ανάγκη να ληφθεί στα σοβαρά. Άλλωστε, όπως φανερώνεται και από τη συνέχεια του μύθου (βλ. 6η Ενότητα), ο Πρωταγόρας δεν ενδιαφέρεται τόσο για το θέμα της ύπαρξης των θεών όσο για την εξήγηση της γένεσης του θρησκευτικού συναισθήματος.

Ἦν γάρ ποτε χρόνος: Είναι ο τυπικός τρόπος, με τον οποίο αρχίζουν οι μύθοι (πβ. *Μία φορά και έναν καιρό*). Προβάλλει την έννοια του χρόνου ως κυρίαρχου φυσικού μεγέθους, στο οποίο εγγράφεται η ύπαρξη των θεών και των θνητών όντων (ζώων και ανθρώπων).

καὶ τούτοις: Η παρουσία του προσθετικού καὶ υποδηλώνει ότι υπήρξε χρόνος κατά τον οποίο γεννήθηκαν και οι θεοί. Δεν ήταν λοιπόν άναρχοι, αφού και γι' αυτούς υπήρχε **αρχή γένεσης**⁸. Η αντίληψη αυτή ταυτίζεται με τη θέση του Ησιόδου. Ο όρος **γένεσις** αναφέρεται στη διαδικασία με την οποία κάτι που δεν υπήρχε άρχισε να υπάρχει. Στον κοσμογονικό του μύθο ο Πρωταγόρας παρουσιάζει τη γένεση του κόσμου ως θεϊκή δημιουργία.

γῆς ἔνδον: Πρόκειται για την αρχέγονη αντίληψη της Μητέρας-Γης στην κοιλιά της οποίας γονιμοποιήθηκαν και δημιουργήθηκαν τα ζώα και τα φυτά⁹. Επίσης, υπόκειται σε αυτό το σημείο η αντίληψη περί αυτοχθονισμού (αὐτὸς + χθών=γη), που ήταν ιδιαίτερα αγαπητή στους Αθηναίους, γιατί έδινε αίσθημα προνομιακής σχέσης με την πατρίδα κι ευγενικής καταγωγής

⁸ Μαρκαντωνάτος Γ., ό.π., σ. 76

⁹ Μαρκαντωνάτος Γ., ό.π., σ. 76

(πβ. τον μύθο του Κάδμου και τη διατύπωση του Θουκυδίδη *οί αύτοι αίει οίκοῦντες* Β, 36).

έκ γῆς και πυρός: Τα πρώτα στοιχεία, που με την ένωσή τους σχηματίστηκαν τα όντα. Τα πρώτα στοιχεία αποτέλεσαν βασικό αντικείμενο μελέτης των προσωκρατικών φυσικών φιλόσοφων της ιωνικής και της ελεατικής σχολής: ο πλήρης κατάλογος τους περιλάμβανε τέσσερα (*γῆ – πῦρ – ὕδωρ – ἀήρ*), αλλά ο Παρμενίδης θεώρησε πρωταρχικά τα δύο πρώτα. Τις απόψεις του Παρμενίδη και του Εμπεδοκλή [σύμφωνα με τον οποίο τα έμβια όντα προήλθαν από τη σύνθεση της φωτιάς, του χύματος, του νερού και του αέρα. Τα δύο τελευταία στοιχεία, το νερό και ο αέρας, δεν κατονομάζονται από τον σοφιστή.] φαίνεται να ακολουθεί εδώ ο Πρωταγόρας¹⁰. (βλ. και σχόλιο βιβλίου: Στο κοσμολογικό του έργο Τίμαιος (53a-b) ο Πλάτων θέτει την ύπαρξη των 4 στοιχείων πριν τη δημιουργία-μορφοποίηση του κόσμου από τον θεό.

άγειν πρός φῶς: Πολύ βασικός ο συσχετισμός φως – ζωή στους αρχαίους Έλληνες (βλ. παρακάτω τον πλατωνικό μύθο του Σπηλαίου για τον συμβολισμό του φωτός). Οι θεοί δίνουν στα θνητά γένη μόνο την εξωτερική μορφή τους και, όταν επρόκειτο να τα φέρουν στο φως, αναθέτουν στον Προμηθέα και στον Επιμηθέα την κατανομή των ιδιοτήτων σε αυτά. Το γεγονός ότι οι θεοί περιορίζονται μόνο στο να πλάσουν τα θνητά γένη μπορεί να φαίνεται παράδοξο, διατυπώνεται όμως στο πλαίσιο ενός μύθου με συμβολική σημασία.

Προμηθεΐ και Έπιμηθεΐ: Πρόκειται για τους δύο τιτάνες, γιους του Ιαπετού και της Ωκεανίδας Κλυμένης. Το όνομα του Προμηθέα σημαίνει τον προνοητικό, αυτόν που σκέφτεται προτού ενεργήσει, ενώ το όνομα του Επιμηθέα αυτόν που σκέφτεται μετά την ενέργεια, τον μη προνοητικό. [*Προμηθεύς < προμηθής (πρό + μῆτις : σκέψη) = προνοητικός,*

¹⁰ Σπυρόπουλος Η., ό.π., σ. 190

προβλεπτικός. Ἐπιμηθεύς < ἐπί + μῆδος (πληθ. μήδεα, τά: σκέψεις, επινοήσεις, τεχνάσματα) = απερίσκεπτος, απρονόητος, σκεπτόμενος κατόπιν εορτής.]

κοσμήσαι τε καὶ νεῖμαι· Πρόκειται για σχῆμα πρωθύστερο.

«νείμαντος δέ μου,» ἔφη ...· Αξιοσημείωτη μετάβαση από τον πλάγιο στον ευθύ λόγο που δίνει ζωηρότητα και παλμό. Στοιχεία του δημώδους ύφους¹¹ στο συγκεκριμένο μύθο είναι:

1. η χαρακτηριστική – τυπική αρχή του μύθου: **Ἦν γάρ ποτε χρόνος**
2. η απλή κατασκευή του λόγου, χωρίς μακροσκελείς περιόδους
3. η παρατακτική σύνδεση
4. η συχνή χρήση του **οὖν** και του **ἐπειδή**
5. η συχνή επανάληψη των ίδιων λέξεων (π.χ. **νεῖμαι, νείμαντος, νέμει, νέμων**)
6. η εναλλαγή του ευθέως και του πλαγίου λόγου
7. οι πολλές διαιρέσεις των εννοιών, τα μέλη των οποίων συνδέονται με τα **τοῖς μὲν – τὰ δέ, ἃ μὲν – ἃ δέ** κ.ά.

Υπάρχουν ωστόσο και στοιχεία με ιδιαίτερα έντονη ποιητική πνοή και δύναμη (πβ. **ἄοπλον φύσιν, σμικρότητι ἤμπισχε, πτηνόν φυγὴν, ἀἴστωθείη**, κ.ά.) Ο Πρωταγόρας μιμείται από τη μια το περίτεχνο ύφος του σοφιστή και από την άλλη την αφέλεια και φυσικότητα του λαϊκού τρόπου έκφρασης που ταιριάζει στην αφήγηση του μύθου

μὴ τι γένος ἀἴστωθείη· Η βασική μέριμνα και φροντίδα του Επιμηθέα είναι να εξασφαλίσει τη διαιώνιση όλων των ειδών της ζωής, η εξισορρόπηση των αντίρροπων τάσεων στο πλαίσιο του οικοσυστήματος (νόμος της αναπλήρωσης). Όλα εκείνα πάντως με τα οποία εφοδιάστηκαν τα έμβια όντα προβάλλονται ως δώρα των θεών.

¹¹ Γουδής Δ., *Πλάτωνος Πρωταγόρας και Φαίδρος*, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1973

πρὸς τὰς ἑκ Διὸς ὥρας: Ο Δίας, ως θεός του ουρανού, ρυθμίζει και όλα τα μετεωρολογικά φαινόμενα, άρα και τις εποχές του έτους (**Ἔρραι**) που θεωρούνται θυγατέρες του¹². (βλ. και σχόλιο σχολικού βιβλίου) Επειδή η λέξη **ὥρα** χρησιμοποιόταν ιδιαίτερα για να δηλώσει την καλύτερη εποχή του χρόνου, κατέληξε επίσης να σημαίνει, όπως η λέξη **καιρός**, την κατάλληλη ὥρα, τη σωστή στιγμή, όπως ακόμα και την καλή στιγμή της ζωής του ανθρώπου, δηλαδή τη νεότητα. Στη μυθολογία, **οι Ὁρες, κόρες του Δία και της Θέμιδος**, ήταν τρεις: η Ευνομία, η Δίκη και η Ειρήνη, προστάτευαν δε τις εποχές του έτους και τους καρπούς κάθε εποχής, και θεωρούνταν αιτίες της ωριμότητας και της τελειότητας όλων των φυσικών πραγμάτων, κυρίως δε της ακμής και της ομορφιάς του ίδιου του ανθρώπου.

Η κατανομή των ιδιοτήτων στα ζώα¹³

Ο ιδεολογικός πυρήνας του μύθου στο εδάφιο αυτό συνίσταται στη σκόπιμη ισορροπία που χαρακτηρίζει τον ζωικό κόσμο. Ο Πρωταγόρας εξηγεί **τελολογικά** τον «νόμο της αναπλήρωσης» στη φύση, αφού σύμφωνα με τους βιολογικούς νόμους κάθε ζώο έχει εφοδιαστεί με τα αναγκαία μέσα επιβίωσης, αυτοσυντήρησης και διαίωσις του είδους του. Ειδικότερα, παρατηρούμε ότι οι ιδιότητες μοιράζονται στα ζώα έτσι ώστε μία αδυναμία να αναπληρώνεται από μία ικανότητα, με σκοπό να εξασφαλίζονται με αυτόν τον τρόπο α) η ύπαρξη και η διαίωσις του κάθε είδους και β) η ισορροπία του οικοσυστήματος μέσα από την εξισορρόπηση των αντίρροπων δυνάμεων που λειτουργούν στο εσωτερικό του.

Συγκεκριμένα:

- η ταχύτητα αντισταθμίζει την αδυναμία,
- τα φτερά ή η υπόγεια κατοικία αντισταθμίζουν το μικρό σωματικό μέγεθος,
- όσα ζώα έχουν δύναμη, δεν χρειάζονται ταχύτητα,
- όσα έχουν μεγάλο σωματικό μέγεθος, σώζονται χάρη σ' αυτό,

¹² Σπυρόπουλος Η., ό.π., σ. 190

¹³ Πηγή: <http://www.study4exams.gr/>

- τα όπλα αντισταθμίζουν την έλλειψη δύναμης και ταχύτητας,
- για να αντιμετωπίζουν τις μεταβολές του καιρού, εφοδιάζονται με πυκνό τρίχωμα και γερό δέρμα,
- σε αυτά που γίνονται βορά, τροφή άλλων ζώων δίνεται η δυνατότητα να γεννούν πολλούς απογόνους,
- όσα τρέφονται με άλλα ζώα, γεννούν λίγους απογόνους,
- δίνονται διαφορετικά είδη τροφής σε κάθε είδος ζώου, για να μην εξαντληθούν συγκεκριμένα είδη διατροφής.

Ακόμη φαίνεται ότι η ποικιλία των ζωικών ειδών με διαφορετικές ιδιότητες και ικανότητες δείχνει ότι στον ζωικό κόσμο επικρατεί συνεχής αγώνας για επιβίωση, ένας διαρκής πόλεμος για την ύπαρξη, και επιπλέον ότι η τελική ισορροπία του οικοσυστήματος προκύπτει από την εναρμόνιση των αντιθέτων, ως ενότητα αντιθέτων (διαφαίνεται η θέση του **Ηράκλειτου**, για την «παλίντονον/άφανη άρμονίην»).

Ακόμη να προσθέσουμε ότι οι ιδιότητες των ζώων προβάλλονται ως δώρα των θεών, δηλαδή ως δοσμένες εκ των προτέρων ιδιότητες που τα ζωικά είδη έχουν χωρίς καμία ενεργητική συμμετοχή τους στην απόκτησή τους και παρέχονται μάλιστα από την κατώτερη και ελλιπέστερη θεϊκή μορφή του Επιμηθέα.

Τέλος, η τελολογική εξήγηση της αντισταθμιστικής και σύμμετρης κατανομής των ιδιοτήτων στα ζώα, που επιχειρεί ο Πρωταγόρας στην εξεταζόμενη ενότητα, γίνεται ιδιαίτερα αντιληπτή στη χρήση της γλώσσας με το πλήθος αντιθετικών σχημάτων και προσδιορισμών του τελικού αιτίου.

Διευκρίνιση: Στο μύθο του Πρωταγόρα η **είμαρμένη** αναφέρεται δύο φορές: **χρόνος είμαρμένος** (4^η ενότητα) και **είμαρμένη ημέρα** (5^η ενότητα). Είναι στοιχείο του μύθου, που προσδιορίζει χρονικά την εξέλιξη. Εκφράζει «το πλήρωμα του χρόνου», το πέρασμα από μία εποχή σε άλλη, από μια μορφή ζωής σε άλλη, που ούτε στιγμιαίο είναι ούτε αυτόματο. Αν αφαιρέσουμε το περίβλημα του μύθου από την αφήγηση του Πρωταγόρα, σημαίνει ότι το πέρασμα σε άλλο στάδιο γίνεται κάτω από την πίεση της ανάγκης για

επιβίωση ή βελτίωση της ζωής¹⁴. Σύμφωνα με τον Πρωταγόρα, λοιπόν, η **γένεση του κόσμου δεν μπορούσε να συμβεί ούτε νωρίτερα ούτε αργότερα από τότε που έγινε.**

Λεξιλογικά σχόλια

- *είμαρμένος < μείρομαι: μέρος, μερίς, μερίζω, μόρος (=θάνατος), μοῖρα, μόρσιμος(=θανάσιμος), μερίδιο, μοιράζω, μοιρασιά, μέρισμα*
- *κεράννυται < κεράννυμι: κράσις, κρατήρας, κρασί, κράμα*
- *νεῖμαι < νέμω: νομή, διανομή, νομάς, νόμος, νομίζω, νόμισμα*
- *ἐπισκέψαι < ἐπισκοπέομαι – οὔμαι: σκοπός, σκοπεύω, σκοπιά, ἐπίσκοπος, σκέπτομαι, σκέψη, σκεπτικός*
- *κατάγειος < κατά + γῆ: γήινος, γηγενής, υπόγειος, υπέργειος, Ανώγεια, απογείωση, προσγείωση*
- *πορίζω < πείρω (=διαπερνάω): πορθμός, πόρος, πορεύω-ομαι, περνάω, απορώ*

¹⁴ Κ.Ε.Ε. Αξιολόγηση των μαθητών στην αρχαία ελληνική γραμματεία, Φιλοσοφικός λόγος, Αθήνα 1999, σ. 39

Κείμενο Αναφοράς: Πλάτων Πρωταγόρας 320c-321b

Ἦν γάρ ποτε χρόνος ὅτε θεοὶ μὲν ἦσαν, θνητὰ δὲ γένη οὐκ ἦν. Ἐπειδὴ δὲ καὶ τούτοις χρόνος ἦλθεν εἰμαρμένος γενέσεως, τυποῦσιν αὐτὰ θεοὶ γῆς ἔνδον ἐκ γῆς καὶ πυρὸς μείζαντες καὶ τῶν ὅσα πυρὶ καὶ γῆ κεράννυται.

Ἐπειδὴ δ' ἄγειν αὐτὰ πρὸς φῶς ἔμελλον, προσέταξαν Προμηθεὶ καὶ Ἐπιμηθεὶ κοσμησαί τε καὶ νεῖμαι δυνάμεις ἐκάστοις ὡς πρέπει. Προμηθεὶα δὲ παραιτεῖται Ἐπιμηθεὺς αὐτὸς νεῖμαι, "Νείμαντος δέ μου," ἔφη, "ἐπισκέψαι" καὶ οὕτω πείσας νέμει.

Νέμων δὲ τοῖς μὲν ἰσχὺν ἄνευ τάχους προσῆπτεν, τοὺς δ' ἀσθενεστέρους τάχει ἐκόσμει· τοὺς δὲ ὥπλιζε, τοῖς δ' ἄοπλον διδοὺς φύσιν ἄλλην τιν' αὐτοῖς ἐμηχανᾶτο δύναμιν εἰς σωτηρίαν. Ἄ μὲν γὰρ αὐτῶν ἤμπισχεν, πτηνὸν φυγὴν ἢ κατάγειον οἴκησιν ἔνεμεν· ἃ δὲ ἠϋξε μεγέθει, τῷδε αὐτῷ αὐτὰ ἔσφρξεν· καὶ τᾶλλα αὐτῶς ἐπανισῶν ἔνεμεν.

Ταῦτα δὲ ἐμηχανᾶτο εὐλάβειαν ἔχων μὴ τι γένος ἀἴστωθείη· ἐπειδὴ δὲ αὐτοῖς ἀλληλοφθοριῶν διαφυγὰς ἐπήρκεσε, πρὸς τὰς ἐκ Διὸς ὥρας εὐμάρειαν ἐμηχανᾶτο ἀμφιεννὺς αὐτὰ πυκναῖς τε θριξίν καὶ στερεοῖς δέρμασιν, ἱκανοῖς μὲν ἀμῦναι χειμῶνα, δυνατοῖς δὲ καὶ καύματα, καὶ εἰς εὐνὰς ἰοῦσιν ὅπως ὑπάρχοι τὰ αὐτὰ ταῦτα στρωμνὴ οἰκεία τε καὶ αὐτοφυῆς ἐκάστω· καὶ ὑποδῶν τὰ μὲν ὀπλαῖς, τὰ δὲ [θριξίν καὶ] δέρμασιν στερεοῖς καὶ ἀναίμοις.

Τοῦντεῦθεν τροφὰς ἄλλοις ἄλλας ἐξεπόριζεν, τοῖς μὲν ἐκ γῆς βοτάνην ἄλλοις δὲ δένδρων καρπούς, τοῖς δὲ ρίζας· ἔστι δ' οἷς ἔδωκεν εἶναι τροφήν ζῶων ἄλλων βοράν· καὶ τοῖς μὲν ὀλιγογονίαν προσῆψε, τοῖς δ' ἀναλισκομένοις ὑπὸ τούτων πολυγονίαν, σωτηρίαν τῷ γένει πορίζων.

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης του κειμένου αναφοράς

1. α) Με βάση το αρχαίο κείμενο (αναφοράς) να χαρακτηρίσετε τις παρακάτω διατυπώσεις ως Σωστές ή Λανθασμένες με ένα Σ ή Λ αντίστοιχα. Να τεκμηριώσετε την επιλογή σας γράφοντας τη χαρακτηριστική φράση του αρχαίου κειμένου που την επιβεβαιώνει.

1. Οι θεοὶ δημιούργησαν τα θνητὰ γένη ἀπὸ φωτιά και χῶμα.

2. Ο Επιμηθέας ανέλαβε να μοιράσει αυτός τα εφόδια των ζώων και ο Προμηθέας να κάνει την επιθεώρηση.
 3. Ο Προμηθέας έδωσε ταχύτητα και δύναμη στα ίδια ζώα.
 4. Όσα ζώα έχουν άοπλη φύση έχουν κάποια άλλη ικανότητα για τη σωτηρία τους.
 5. Τα μικρόσωμα ζώα είχαν την ικανότητα να πετούν.
- β) Ποια προστατευτικά μέσα σοφίστηκε ο Επιμηθέας για να αντιμετωπίσουν τα ζώα τις αντίξοες καιρικές συνθήκες;
2. Ποιους μηχανισμούς σωτηρίας επινόησε ο Επιμηθέας για κάθε ζώο;

Ασκήσεις ερμηνευτικές

1. Πώς εξασφαλίστηκε η ισορροπία και η επιβίωση στο ζωικό βασίλειο κατά τον Πρωταγόρα;
2. Ποιες φιλοσοφικές και μυθολογικές αντιλήψεις προβάλλονται στο παραπάνω απόσπασμα; Να τις αναπτύξετε σύντομα με αναφορές στο κείμενο.

Ασκήσεις λεξιλογικές

1. Να γράψετε από δύο ομόρριζα της αρχαίας ή της νέας ελληνικής για τις παρακάτω λέξεις: *είμαρμένος, κεράννυται, νεῖμαι, ἤμπισχεν, ἐμηχανᾶτο, θριξίν, βορά, προσῆψε, πορίζων.*
2. Να γράψετε από ένα αντίθετο στην αρχαία ελληνική για τις παρακάτω λέξεις (στην ίδια πτώση και στο ίδιο γένος): *θνητά, φῶς, ἐκάστοις, κατάγειον, δυνατοῖς, ὀλιγογονίαν.*
3. *πῦρ, γῆ*: Να χρησιμοποιήσετε τα ουσιαστικά ως πρώτο συνθετικό σε πέντε για το καθένα διαφορετικά σύνθετα.
4. *κατευνάζω, κατανάλωση, εκδορά, ἀμπέχονο, αὐτάρκεια, σαρκοβόρο, καταβροχθίζω, περιδέραιο*: Να εντοπίσετε στο κείμενο τις ομόρριζες των λέξεων που σας δίνονται.

Άσκηση Παράλληλου Κειμένου

A. Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο, να τεκμηριώσετε τις διαπιστώσεις που υπάρχουν σε αυτό αναφορικά με τους κοσμογονικούς και ανθρωπογονικούς μύθους αντλώντας στοιχεία από το κείμενο αναφοράς.

Μύθοι με θέμα τη δημιουργία του ανθρώπου από χώμα μας είναι γνωστοί και από άλλους λαούς (Αιγύπτιους, Βαβυλώνιους) [...] Όλοι οι αρχαιοελληνικοί μύθοι, θεογονικοί και ανθρωπογονικοί, που αναφέρονται σε όντα γεννημένα από γη, χώμα, πηλό, πέτρα, ακόμα και πετρωμένο καρπό, σπόρο και αβγό με κέλυφος από πέτρωμα, όλοι βασίζονται στην πρωταρχική διαπίστωση της γεννητικής δύναμης της γης, που σε κοινωνίες με μητριαρχικά πρότυπα εκφράζεται προεπιστημονικά με την πίστη στην παμμήτειρα Γη. Ειδικά για τον ανθρωπογονικό μύθο της Πανδώρας, η ανάπτυξη της κεραμικής προϋποτίθεται: Οι θεοί που πλάθουν ανθρώπινα πλάσματα κατ' εικόνα και καθ' όμοίωσιν τους έχουν πρότυπο τους ανθρώπους, που δίνουν τη δική τους μορφή στους θεούς τους, όταν πάνω στον κεραμευτικό τροχό κατασκευάζουν τα λατρευτικά τους ομοιώματα. Αυτή η ιδέα λειτουργεί ακόμα και στην πρώιμη ελληνική επιστήμη. Έτσι στον 6^ο αι. π.Χ. ένας φιλόσοφος με γαιοκρατική φυσική θεωρία, ο Ξενοφάνης διδάσκει: όλοι έχουμε γίνει από χώμα και νερό (απόσπ. 29 DK).

Ελληνική Μυθολογία, Εκδοτική Αθηνών, τ. 2, σ.58

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου¹⁵

Παράλληλο 1ο, Ησίοδος Θεογονία 104-136

- Η "Θεογονία" του Ησίοδου δεν είναι ιερό κείμενο. Είναι, κυρίως, κείμενο διδακτικό (όπως και το "Έργα και Ήμέραι") που μεταχειρίζονται δύο τρόπους, τη γενεαλογία και τον μύθο - που πλέκονται μεταξύ τους - για να διδαχθεί ο αναγνώστης (τότε ο ακροατής) και τη θεογονία και τις ηθικές

¹⁵ Η διδασκαλία των Παραλλήλων Κειμένων και των Κειμένων Αυτενέργειας **δεν είναι υποχρεωτική** και δεν αποτελούν μέρος της διδακτέας-εξεταστέας ύλης.

αρχές που προκύπτουν από τους μύθους που παρεμβάλλονται. Μπορεί επίσης να λεχθεί ότι είναι ένα είδος κωδικοποίησης των έως τότε παραδειγμάτων θεογονικών θεμάτων, όπως είχαν διαμορφωθεί με τις διάφορες επιστρώσεις που δέχθηκαν. Η αρχαία ελληνική θρησκεία δεν είχε ιερά κείμενα λειτουργικά ούτε θεωρούνταν εξ αποκαλύψεως των οποίων καμιά αλλοίωση δεν επιτρεπόταν. Η "Θεογονία" είναι ένα ποίημα επώνυμου ποιητή. **Ο Ησίοδος επικαλείται τις θείες Μούσες** (στ. 114), αλλά αυτό δεν σήμαινε παρά μία τυπική επίκληση βοήθειας, αντίστοιχης με τα δύο ομηρικά έπη. Ο επώνυμος ποιητής επικαλείται τη θεία έμπνευση όχι για να του αποκαλυφθεί κάποια αλήθεια, αλλά για να εμπνευσθεί, να του δώσουν το χάρισμα του λόγου και να εκφράσει ποιητικά το θέμα του. Ο Ησίοδος, μετά από μία μακρά επίκληση και δοξολογία των Μουσών (115 στίχοι!) περιγράφει και αυτός την κοσμογονία του¹⁶.

Στο πλατωνικό κείμενο αφηγητής είναι ο ίδιος ο σοφιστής Πρωταγόρας και όχι ο Πλάτωνας. Κατά τον Διογένη τον Λαέρτιο ο μύθος περιλαμβανόταν στο έργο του Πρωταγόρα ***Περὶ τῆς ἐν ἀρχῇ καταστάσεως***, το οποίο δεν έχει διασωθεί. **Ο Πρωταγόρας πρωτοτυπεί και φαίνεται ρηξικέλευθος για την εποχή του.** Μεταφέρει το κέντρο ενδιαφέροντος από τους θεούς στον άνθρωπο και περιγράφει παρά τους συμβολισμούς και τις μυθικές αναφορές τη συνεχή εξέλιξη της ανθρωπότητας ως συνεχή πορεία εξανθρωπισμού και βελτίωσης της ζωής. Ο άνθρωπος πλέον καθίσταται ο ίδιος ερμηνευτής του κόσμου και είναι προφανές ότι υπήρχαν στην αρχαιότητα και στοχαστές που αμφισβητούσαν παγιωμένες αντιλήψεις με κριτικό «όπλο» τη φιλοσοφία ως δύναμη ανατροπής και αναθεώρησης στερεοτυπικών μύθων¹⁷.

- Στην αρχή υπήρχε το Χάος, έπειτα η Γη και ο Έρωτας. Από το Χάος γεννήθηκε η Νύχτα, από τη Νύχτα ο Αιθέρας και η Ημέρα. Χαρακτηριστική είναι η επανάληψη του αποθετικού ρήματος «έγινε», για να δηλώσει τη διαδικασία με την οποία κάτι που δεν υπήρχε, άρχισε να υπάρχει. Ωστόσο, στην πορεία η

¹⁶ Βλάχου Στ. & Αγγ., Ησιόδου Θεογονία, Εκδόσεις Παπαδήμας, Αθήνα 1990, σσ. 14-15, 25-27

¹⁷ Τουρνά Χαρ., Κριτικές επισημάνσεις στα Αρχαία Γ' με επίγευση θεολογίας, 2019, σ. 8

ρηματική διατύπωση διαφοροποιείται. Αναφέρεται ότι η Νύχτα γέννησε τον Αιθέρα και την Ημέρα. Κατόπιν η Γη γέννησε τον Ουρανό, τα Όρη, τη Θάλασσα και τους Τιτάνες (Κοίο, Κρείο, Υπερίονα, Ιαπετό, Θεία, Ρέα, Θέμιδα, Μνημοσύνη, Φοίβη, Τηθύ). Χαρακτηριστική εδώ είναι η επανάληψη του ρήματος «γέννησε», για να δοθεί έμφαση στο ποιος δημιούργησε τα όντα αυτά, δηλαδή στη Γη.

Παράλληλο 2ο, Εμπεδοκλής απόσπασμα 17, 14-30

- Ο Εμπεδοκλής, από τον Ακράγαντα της Σικελίας (495-430 π.Χ.), υπήρξε πολύπλευρη προσωπικότητα: γιατρός και περιπλανώμενος ιερέας, γόνος αριστοκρατικής οικογένειας αλλά με δημοκρατικές πεποιθήσεις, ακολούθησε το παράδειγμα του Παρμενίδη και διατύπωσε τη διδασκαλία του σε εξάμετρους στίχους.

Σύμφωνα με τις αρχαίες μαρτυρίες συνέθεσε δύο ποιήματα, ένα κοσμολογικό με τον τίτλο **Περὶ φύσεως** και ένα θρησκευτικό με τον τίτλο **Καθαρμοί**. Οι αντιλήψεις για τη διαμόρφωση του κόσμου σώζονται στο ποίημά του **Περὶ φύσεως**, όπου απευθύνεται στον αγαπημένο μαθητή του, τον Πausανία. Το ποίημα αυτό είναι γραμμένο σε εξάμετρους στίχους. Ξεκινά με μια επίκληση προς τη Μούσα («τα λόγια μου άκουε»), πράγμα που φανερώνει άμεση σχέση με την παράδοση της αρχαιοελληνικής επικής ποίησης (Όμηρος, Ησίοδος). Θα εκθέσει «λόγο διπλό», λόγο με αμφίδρομη κατεύθυνση, με διπλή ιστορία.

Στο έργο **Περὶ φύσεως** ανέπτυξε τη φυσική του διδασκαλία: δεν υπάρχει γέννηση και θάνατος, αλλά μόνο ανάμειξη και χωρισμός τεσσάρων στοιχείων (ριζωμάτων) της φωτιάς, του αέρα, του νερού και της γης· κινητήριες δυνάμεις για την ανάμειξη και τον χωρισμό είναι η Αγάπη (Φιλότης) και η Φιλονικία (Νεῖκος)· ο κόσμος υπόκειται σε μια αέναη κυκλική διαδικασία, η οποία χαρακτηρίζεται από διάφορες φάσεις, μεταξύ της απόλυτης κυριαρχίας της Αγάπης, οπότε τα στοιχεία σχηματίζουν μian ομοιογενή σφαίρα (τον Σφαίρο), και της απόλυτης κυριαρχίας της Φιλονικίας, οπότε όλα τα πράγματα περιορίζονται στα τέσσερα στοιχεία.

Μας διευκρινίζει ότι οι οντότητες που ενέχονται στον κύκλο της

αλλαγής είναι οι τέσσερις ρίζες, ενώ μας δίνει επίσης μερικές ειδικότερες πληροφορίες γι' αυτές, καθώς και για την Αγάπη και τη Φιλονικία, τις κινητήριες δυνάμεις του κύκλου. Φωτιά, νερό, αέρας και γη (στ. 18) είναι στοιχεία σταθερά και αναλλοίωτα που τα ονόμασε «ριζώματα πάντων». Πρόκειται για μια τετράδα «βασικών αρχών» ή «στοιχείων» από τα οποία σχηματίζονται όλα τα άλλα πράγματα. Με την ένωση ή τον διαχωρισμό τους δημιουργούν τις φαινομενικές αλλαγές τις οποίες ονομάζουμε γένεση και φθορά, αλλά και την ποικιλία του σύμπαντος.

Ένας ύμνος για την Αγάπη (Φιλότητα) καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του χώρου που αφιερώνει ο Εμπεδοκλής σε αυτό το θέμα. Την Αγάπη δεν μπορεί κανείς να τη δει· ο Πausanίας, ο μαθητής του Εμπεδοκλή, καλείται να συναγάγει την παρουσία και τη δύναμή της γενικά από τα αποτελέσματά της στον χώρο των ανθρωπίνων υποθέσεων. Στους στίχους 19-20 ο Εμπεδοκλής υπαινίσσεται ότι η Φιλονικία (Έχθρα) βρίσκεται σε διάσταση με τις τέσσερις ρίζες, ενώ η Αγάπη βρίσκεται σε αρμονία μαζί τους. Στους στίχους 27-29 ο Εμπεδοκλής εξαγγέλλει τη θεωρία του για την εναλλάξ κυριαρχία των στοιχείων και της Αγάπης και της Φιλονικίας. Η Φιλότητα (έλξη) είναι συνενωτική δύναμη που δημιουργεί τους οργανισμούς και ενώνει με τη δράση της τα πολλά. Το Νείκος (άπωση) είναι δύναμη που διακρίνει, ξεχωρίζει και απομονώνει τα όντα, που μετατρέπει το ένα σε πολλά. Η θεωρία αυτή ορίζει τον μηχανισμό, χάρη στον οποίο η συνεχής αλλαγή εξασφαλίζει την παγκόσμια σταθερότητα. Ο πυρήνας της θεωρίας είναι μια ιδέα που ανάγεται στον Αναξίμανδρο και στον Ηράκλειτο: καθένα από τα στοιχεία που ενέχονται στον κύκλο πρέπει να είναι ίσο με καθένα από τα άλλα· και για να ρυθμίζεται η διαδικασία από την Αγάπη και τη Φιλονικία, η καθεμιά από αυτές τις δύο δυνάμεις πρέπει κατά κάποιο τρόπο να είναι ίση με όλα μαζί τα στοιχεία¹⁸.

Οι απόψεις των προσωκρατικών και συγκεκριμένα του Εμπεδοκλή δηλώνουν λογική σκέψη και μια απόπειρα ορθολογικής ερμηνείας του κόσμου.

¹⁸ Kirk G.S. - Raven J.E. - Schofield M., *Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, εκδόσεις ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990 σσ. 296-298

Διδακτική Ενότητα 5η - Ο πρωταγόρειος μύθος: η κλοπή της φωτιάς - έντεχνη σοφία και λόγος

Εισαγωγικά σχόλια

Ο Πρωταγόρας προβάλλει από την αρχή τη **φυσική ένδεια του ανθρώπου**, γιατί, από τη στιγμή που ο άνθρωπος δεν διαθέτει φυσικά εφόδια αυτοσυντήρησης του είδους του, η ύπαρξή του εξαρτάται από τον ίδιο και όχι από τη φύση.

Στη θεωρία του για τη γένεση και εξέλιξη του ανθρώπου ο Πρωταγόρας επηρεάζεται από τους **προσωκρατικούς φυσικούς φιλοσόφους**.

1. Αποδίδει τη δημιουργία κάθε ζωντανού οργανισμού στη μητέρα Γη.
2. Ακολουθεί την ελληνική παράδοση περί αυτοχθονισμού (γῆς ἔνδον), όπου υποκρύπτεται και μια αίσθηση ευγενούς καταγωγής.
3. Υπογραμμίζει την αξία της φωτιάς στην ανθρώπινη πρόοδο.
4. Η θέση που υπολανθάνει σ' αυτόν τον μύθο, σχετικά με την εξέλιξη του ανθρώπινου πολιτισμού είναι αισιόδοξη (πβ. Σοφ. **Ἀντιγόνη**, πρώτο στάσιμο), σε αντίθεση με την απαισιόδοξη εικόνα που δίδεται στο «**Έργα καὶ Ἡμέραι**» του Ησιόδου, όπου γίνεται λόγος για παρακμή και εκφυλισμό του ανθρώπινου γένους στη διαδρομή των αιώνων.

Ερμηνευτικά σχόλια

οὐ πάνυ ... ὁ Ἐπιμηθέας ἔλαθεν· Ο Επιμηθέας επιβεβαιώνοντας πλήρως το όνομα του **ενέργησε απερίσκεπτα** δαπανώντας όλες τις διαθέσιμες ικανότητες για τα υπόλοιπα ζώα κι αφήνοντας τον άνθρωπο χωρίς εφόδια, με αποτέλεσμα να οδηγηθεί σε τραγικό αδιέξοδο (**ἠπόρει ὅτι χρήσαιτο**). Αξιοσημείωτη η τριπλή επανάληψη της απορίας στο κείμενο: **ἠπόρει, ἀποροῦντι, ἀπορία**.

ἀκόσμητον τὸ ἀνθρώπινον γένος· Το ρήμα *κοσμῶ* σημαίνει τακτοποιώ, διευθετώ, αλλά και στολίζω, καλλωπίζω. Οι αρχαίοι Έλληνες, που θαύμαζαν ιδιαίτερα την τάξη, ισορροπία και αρμονία του σύμπαντος, το ονόμασαν **κόσμον** , δηλαδή στολίδι. Το επίθετο **ἀκόσμητος**, αναφερόμενο στον άνθρωπο, δηλώνει ότι αυτός δεν είναι εξοπλισμένος από τη φύση με αυτάρκεις σωματικές ιδιότητες και ικανότητες.

Με άλλα λόγια ο άνθρωπος για την αυτοσυντήρησή του δεν διαθέτει κανένα έμφυτο και πολύπλοκο σύστημα ενστίκτων, αλλά αντίθετα πάσχει από σωματική και βιολογική κατωτερότητα. Αντανακλάται επομένως η εμπειρική γνώση ότι ο άνθρωπος αδυνατεί να επιβιώσει αρκούμενος μόνο στις πενιχρές, συγκριτικά με διάφορα ζώα, σωματικές του ικανότητες. [Ο Αριστοτέλης αντίθετα διατείνεται ότι η δημιουργία του ανθρώπου είναι τέλεια και ότι όσοι ισχυρίζονται το αντίθετο, πως ήταν δηλ. κατώτερη από εκείνη των άλλων ζώων, σφάλλουν¹⁹. Στα **Πολιτικά** ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος «γεννιέται εφοδιασμένος από τη φύση με όπλα για να υπηρετήσει τη φρόνηση και την αρετή», εννοώντας τα φυσικά του πάθη, τη λογική, τη γλώσσα. (δες 7η Ενότητα)].

Αξιοσημείωτο το γεγονός ότι γίνεται λόγος για ανθρώπους γενικά, όχι για ελεύθερους και δούλους, για ευγενείς, για Έλληνες και βαρβάρους κτλ. Ο Πρωταγόρας με τη συγκεκριμένη έκφραση φαίνεται ότι υπερασπίζεται την άποψη ότι οι άνθρωποι είναι φύσει ίσοι, αλλά θέσει άνισοι, δηλαδή η φύση προίκισε τους ανθρώπους με τα ίδια γνωρίσματα, αλλά η κοινωνική συμβίωση και οργάνωση τελικά τους καθιστά άνισους. Άλλοι σοφιστές προχώρησαν περισσότερο στην ενότητα του ανθρώπινου γένους με τις διακηρύξεις τους κατά των κοινωνικών και φυλετικών διακρίσεων (Αντιφών, Αλκιδάμας). Πρόκειται για πρωτοποριακές για την εποχή τους αντιλήψεις. Η σημασία τους σε σχέση με τις αριστοκρατικές αντιλήψεις της εποχής τους, ακόμα και σε σχέση με σύγχρονες θεωρίες π.χ. για Αρίους είναι προφανής²⁰.

¹⁹ Μαρκαντωνάτος Γ., ό.π., σ. 80

²⁰ Κ.Ε.Ε., ό.π., σ. 43

είμαρμένη²¹. Για τους αρχαίους η είμαρμένη είναι αναπότρεπτη, ισχυρότερη και από τους θεούς δύναμη, που από τα πριν ορίζει τη μοίρα του ανθρώπου²¹. (βλ. σχόλιο προηγούμενης ενότητας)

Το διπλό δώρο του Προμηθέα (*ή ἔντεχνος σοφία σὺν πυρί, ή περι τὸν βίον σοφίαν, ή ἔμπυρος τέχνη*) και η σημασία του

Γενικό σχόλιο: Η έξοδος του ανθρώπου από το εσωτερικό της γης, «ἐκ γῆς», στο φως του ήλιου δεν οφείλεται στις έτοιμες δυνάμεις ύπαρξης που του χάρισε η φύση (Επιμηθέας), όπως έγινε για τα άλλα ζωικά είδη. Για τα ζωικά είδη η ανοδική πορεία από το εσωτερικό της γης στο φως ήταν απλώς μια πορεία προς τη βιολογική ύπαρξη. Αντίθετα, για τον άνθρωπο η πορεία από το εσωτερικό της γης στο φως συνιστά μια ανοδική πορεία από τις εξαρτήσεις της βιολογικής ύπαρξης στην αυτονομία του νοήμονος όντος. Αυτό το ποιοτικά διαφορετικό, σε σχέση με τα ζωικά είδη, πέρασμα του ανθρώπου από τη γη στο φως, από τη βιολογική παρουσία στη νοήμονα και αυτοπροσδιοριζόμενη ύπαρξη, αποδίδεται συμβολικά με τη μορφή του Προμηθέα.

τήν ἔντεχνον σοφίαν σὺν πυρί²². Την κρίσιμη στιγμή για τον άνθρωπο παρεμβαίνει αποφασιστικά ο Προμηθέας, ο οποίος κλέβει τις τεχνικές γνώσεις του Ηφαίστου και της Αθηνάς μαζί με τη φωτιά και τα δίνει στον άνθρωπο. Έτσι ο φιλεύσπλαχνος Προμηθέας παρέχει τη δυνατότητα στον άνθρωπο όχι μόνο να επιβιώσει, αλλά και να δημιουργήσει τεχνικό πολιτισμό, μια ανώτερη μορφή ζωής και να διαφοροποιηθεί από όλα τα άλλα έμβια όντα²².

Η μυθική μορφή με την οποία ο Πρωταγόρας ντύνει την άποψή του για τη γένεση του πολιτισμού δεν μας επιτρέπει να πάρουμε κάθε λέξη του τοις μετρητοίς. Πρόκειται βέβαια για συμβολισμούς και θα πρέπει να δούμε την παρέμβαση του Προμηθέα ως φάση της εξέλιξης, στην οποία

²¹ Σπυρόπουλος Η., ό.π., σ. 191

²² Μαρκαντωνάτος Γ., ό.π., σ. 81

δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την επιβίωση του ανθρώπου και την προσαρμογή του στο φυσικό περιβάλλον, πραγματοποιείται η γένεση των τεχνών και σχηματίζονται οι πρώτες κοινωνίες. Στην προηγούμενη φάση (του Επιμηθέα) συντελείται ο **βιολογικός σχηματισμός** του ανθρώπου.

Τι είναι όμως η «**ἔντεχνος σοφία**»; Πρόκειται για τη λογική με την οποία ο άνθρωπος αναδείχτηκε στη συνέχεια κατασκευαστής και δημιουργός (homo faber)· για να επιβιώσει, εξαρτάται αποκλειστικά και υποχρεωτικά από την ευφυΐα του. Κατανοούμε, λοιπόν, τον όρο ως **τεχνογνωσία**, η οποία επιτρέπει στον άνθρωπο να προβεί σε επινοήσεις και εφαρμογές σωτήριες για τη ζωή του που προωθούν την εν γένει παρουσία του στον κόσμο. Ειδικότερα, η κατάκτηση τεχνικής συνδέεται με την ανάπτυξη τεχνικών δεξιοτήτων, την οργάνωση της εργασίας ως κατασκευαστικής διαδικασίας, για παράδειγμα σπιτιών, όπλων, εργαλείων, με την επινόηση συμβολικών συστημάτων επικοινωνίας και αντιμετώπισης καθημερινών αναγκών, πχ. γλώσσα, γραφή, αρίθμηση, με την καλλιέργεια, πχ. γης, και με την αγωγή, καθώς όλα αυτά δεν είναι εξωτερικά προς τη φύση του ανθρώπου, αλλά την επηρεάζουν και οδηγούν τον άνθρωπο σταδιακά σε έλεγχο των παθών και οργάνωση της άμυνάς του προς τους άλλους. Πάντως, η σοφία αυτή δεν συνδέεται με τη γνώση των επιστημών και τη φιλοσοφία. (δες και σχόλιο σχολικού βιβλίου)

☞ Αξιοσημείωτο είναι ότι οι τεχνικές γνώσεις εννοούνται εδώ χορηγημένες στον άνθρωπο ως ολοκληρωμένο σύνολο a priori και όχι ως αποτέλεσμα σταδιακής πείρας μέσα στους αιώνες. Επιπλέον, η **ἔντεχνος σοφία**, όπως προκύπτει και από τη σχετική διήγηση, είναι έμφυτη στον άνθρωπο από την αρχή, αφού ο Προμηθέας τη χαρίζει στους πρώτους ανθρώπους τη στιγμή της δημιουργίας τους. Δεν είναι παρά μια διαφορετική έκφραση για τη δεξιοτεχνία, που κατά τον Ευριπίδη και τον Αισχύλο είναι το πρώτο δώρο των θεών²³.

²³ Guthrie W.K.C., ό.π., σ. 91

ἔμπυρος τέχνη· Η φωτιά, η πρώτη μεγάλη πηγή ενέργειας που έμαθε να μεταχειρίζεται ο άνθρωπος, εύλογα τοποθετείται στη βάση όλων των έως τότε τεχνολογικών κατακτήσεων. Ως πηγή ενέργειας υπήρξε αναγκαία συνθήκη για να οδηγηθεί ο άνθρωπος στα υψηλά τεχνικά επιτεύγματα και να αντισταθμίσει με αυτά τη φυσική αδυναμία του. Η «**ἔμπυρος τέχνη**» εκφράζει την εφαρμοσμένη, την κατασκευαστική εκδήλωση της ανθρώπινης δραστηριότητας. Η «**ἔμπυρος τέχνη**» είναι η πρακτική εφαρμογή των τεχνικών γνώσεων κυρίως με τη χρήση της φωτιάς, καθώς είναι γνωστό ότι πολλά υλικά, όπως τα μέταλλα, μπορούν να γίνουν αντικείμενο κατεργασίας με τη χρήση της φωτιάς. Ο Πρωταγόρας, λοιπόν, πρέπει να είχε στο μυαλό του αυτό που σήμερα ονομάζουμε τεχνολογία, τηρουμένων των αναλογιών. Εννοούμε, βέβαια, μια τεχνολογία προσαρμοσμένη στα μέσα και τις δυνατότητες της εποχής.

τήν δὲ πολιτικὴν οὐκ εἶχεν· Οι άνθρωποι σ' αυτό το στάδιο της λεγόμενης φυσικής κατάστασης δεν έχουν τη δυνατότητα να οργανώσουν πολιτική και κοινωνική ζωή και να αναπτύξουν κατ' επέκταση πνευματικό πολιτισμό²⁴. Γίνεται σαφές ότι η πολιτική τέχνη είναι ανώτερη κατάκτηση, η οποία στον μύθο χαρακτηρίζει την κοινότητα των θεών και όχι των ανθρώπων, και αποτελεί στοιχείο εξουσίας του Δία απέναντι στους άλλους θεούς και τον κόσμο. Η παρουσίασή τους ως δώρων των θεών και όχι ως ανακαλύψεων του ανθρώπου μπορεί να θεωρηθεί και ως ένδειξη σεβασμού προς αυτούς και προσπάθεια αποφυγής ύβρης εκ μέρους των ανθρώπων. Άρα η κατάκτηση της τεχνικής από τον άνθρωπο, που χαρακτηρίζεται σαν τιτανική πράξη κλοπής, συνέβη σε μια πρώιμη φάση, προκοινωνική και δείχνει τις τότε δυνατότητες του ανθρώπινου πνεύματος. Αντίθετα, η πολιτική ήταν ακόμη απρόσιτη σχεδόν στο ανθρώπινο πνεύμα και κατακτήθηκε σε υστερότερη στιγμή της ιστορίας του ανθρώπου και αφού είχαν διαμορφωθεί οι κατάλληλες συνθήκες.²⁵

²⁴ Μαρκαντωνάτος Γ., ό.π., σ. 81

²⁵ Πηγή: <http://www.study4exams.gr/>

παρά τῷ Δίῳ· Η Δίκη θεωρείται ως πάρεδρος **Διὸς**, ενώ στον Σοφοκλή (Αντιγόνη, στ. 451) χαρακτηρίζεται ως **ξύνοικος τῶν κάτω θεῶν**.

ἀκρόπολιν τὴν τοῦ Διὸς· Κατά το πρότυπο των ανθρωπίνων πόλεων το ανάκτορο του πατέρα των θεῶν βρισκόταν σε ακρόπολη – στην υψηλότερη κορυφή του Ολύμπου. Οι αρχαίοι Έλληνες φαντάζονταν τους θεούς με ανθρώπινα χαρακτηριστικά και ιδιότητες. Επίσης, φαντάζονταν τον κόσμο στον οποίο ζούσαν οι θεοί και την κοινωνική τους οργάνωση με πολλές αναλογίες με τον ανθρώπινο κόσμο (π.χ. οι κατοικίες των θεῶν, η ακρόπολη όπου φυλάσσεται η πολιτική τέχνη, οι φρουρές, οι θεοί κτλ.).

αἱ Διὸς φυλακαὶ φοβεραι· Πρόκειται πιθανόν για το Κράτος και τη Βία, όπως τους συναντούμε στον Προμηθέα Δεσμώτη του Αισχύλου και στον Ησίοδο. Είναι τα ὄργανα της εξουσίας του Δία. Στο μύθο του Πρωταγόρα συμβολίζουν τη δυσκολία της απόκτησης της πολιτικής τέχνης, τις επίπονες προσπάθειες του ανθρώπινου γένους για πολιτική οργάνωση. Η παρουσία των θεῶν στο μύθο φανερώνει την παρουσία της φύσης μέσα στην κοινωνία (η οποία δηλώνεται καλύτερα και στην 4η ενότητα)²⁶.

οἴκημα τὸ κοινόν· Η αθηναϊκή μυθολογία και λατρεία είχε συνδέσει στενά τον Ἡφαίστο και την Αθηνά. Ἐτσι, η Αθηνά έγινε παιδαγωγός του γιου του Ηφαίστου, ενώ υπήρχαν και κοινές εορτές. Επίσης, στην **Αρχαία Αγορά της Αθήνας** αλλά και στην Ολυμπία είχε ιδρυθεί κοινός ναός του Ηφαίστου και της Αθηνάς. Η αναφορά του Πρωταγόρα στην Αθηνά και τον Ἡφαίστο και στο εργαστήρι τους συνιστά και έναν σαφή υπαινιγμό οργάνωσης της θεϊκής κοινότητας στη βάση ενός «καταμερισμού των εργασιών», όπου ο Δίας κατέχει την ύψιστη πολιτική τέχνη, ενώ η Αθηνά και ο Ἡφαίστος καταγίνονται με τέχνες συνδεδεμένες με την αντιμετώπιση των καθημερινών αναγκών επιβίωσης, την πρακτική επινοητικότητα και την κατασκευαστική ικανότητα.

²⁶ Κ.Ε.Ε., ό.π., σ. 43

τήν τε ἔμπυρον τέχνην τὴν τοῦ Ἥφαιστου καὶ τὴν ἄλλην τὴν τῆς Ἀθηνᾶς·

Εδώ εξυπακούεται αφενός η πρακτική του Ηφαίστου και αφετέρου η θεωρητική της Αθηνᾶς γνώση, η εναρμόνιση των οποίων δημιουργεί την πρόοδο του τεχνολογικού πολιτισμού. Είναι αντιληπτό ότι προβάλλεται ιδιαίτερα η σημασία της φωτιάς για την ύπαρξη του ανθρωπίνου γένους, αλλά και η άρρηκτη σύνδεση μεταξύ της τεχνολογικής και της πνευματικής ανθρώπινης δραστηριότητας.

κλοπῆς δίκη μετῆλθε· Είναι γνωστό πως ο Προμηθέας τιμωρήθηκε ιδιαίτερα σκληρά για τη συγκεκριμένη πράξη του. Κάθε επίτευγμα απαιτεί ανυπολόγιστες θυσίες σε μια πορεία συνεχούς αναζήτησης του καλύτερου. Και αυτή τη διπλή διάσταση της επιτυχίας και του τιμήματός της υπενθυμίζει η λιτή αναφορά στην τιμωρία του Προμηθέα. Το επίτευγμα για να έχει αξία και διάρκεια προϋποθέτει αυταπάρνηση και ανιδιοτέλεια και αυτό το υπαινίσσεται η φράση του Πρωταγόρα στην οποία φαίνεται ότι ο θεός που λυπήθηκε τους ανθρώπους και έκλεψε τη φωτιά, τιμωρήθηκε για την πράξη του: 1) αμέλεια, παράβαση της αρχικής εντολής των θεών και απρονοησία, 2) ενέργεια με δόλιο τρόπο, 3) το αποκλειστικό προνόμιο των θεών γίνεται κτήμα των ανθρώπων.

Βασική επισήμανση: Η δυναμική της ιστορίας είναι φανερή: πιο πάνω από την τεχνική είναι η πολιτική, αλλά όχι ακόμη για τον άνθρωπο. Προηγείται η επίλυση ζωτικών αιτημάτων των υλικών συνθηκών ύπαρξης του ανθρώπου, η οποία στη συνέχεια του επιτρέπει να σκεφτεί για τα επιτεύγματά του, την κυριαρχία του στη φύση και την προαγωγή των συνθηκών ζωής του. Κάθε στάδιο προετοιμάζεται από το προηγούμενο και προετοιμάζει το επόμενο σε μια δυναμική πορεία, όπου η κάθε κατάκτηση γίνεται βάση για την επόμενη με πολύ κόπο και με μεγάλο τίμημα κάποιες φορές, οπωσδήποτε καθόλου ανώδυνα.

Λεξιλογικά Σχόλια

- ἔλαθεν < λανθάνω: λάθος, λάθρα, λαθραίος, αλάθητος, λήθη, λήθαργος, αλήθεια
- ὄρα < ὀράω - ὤ: ὄραση, ορατός, αόρατος, ὄραμα, πανόραμα, διορατικός
- ἔχοντα < ἔχω: σχέση, σχέτιος (=άθλιος, δυστυχής), σχήμα, σχολή, σχεδόν, ὄχημα, ἐξοχος, ηνίοχος, ἐνοχος, ανοχή, ἐξη, ἐξής, ανεκτός, ευεξία, καχεξία, καχεκτικός, πλεονέκτης, ἐχέμυθος, ἐχέφρων, πολιούχος, αξιωματούχος
- ἔντεχνον < ἐν + τέχνη < τέκτων: τεχνάζομαι, τέχνασμα, τεχνηέντως, τεχνητός, τεχνικός, τεχνίτης, τεχνολογία, καλλιτέχνης, αριστοτεχνικός, αρχιτέκτονας, αρχιτεκτονική
- λέγεται < λέγω: λέξη, λεκτικός, λεξικό, λόγος, λογικός, λογή, διαλογή, λογαριάζω, λογαριασμός, διάλογος, παράλογος, παραλογισμός

Κείμενο Αναφοράς: Πλάτων Πρωταγόρας 321b-322a

Ἄτε δὴ οὖν οὐ πάνυ τι σοφὸς ὢν ὁ Ἐπιμηθεὺς ἔλαθεν αὐτὸν καταναλώσας τὰς δυνάμεις εἰς τὰ ἄλογα· λοιπὸν δὴ ἀκόσμητον ἔτι αὐτῷ ἦν τὸ ἀνθρώπων γένος, καὶ ἠπόρει ὅτι χρήσαιτο. Ἀποροῦντι δὲ αὐτῷ ἔρχεται Προμηθεὺς ἐπισκεψόμενος τὴν νομὴν, καὶ ὄρα τὰ μὲν ἄλλα ζῷα ἐμμελῶς πάντων ἔχοντα, τὸν δὲ ἄνθρωπον γυμνὸν τε καὶ ἀνυπόδητον καὶ ἄστρωτον καὶ ἄοπλον· ἤδη δὲ καὶ ἡ εἰμαρμένη ἡμέρα παρῆν, ἐν ἣ ἔδει καὶ ἄνθρωπον ἐξιέναι ἐκ γῆς εἰς φῶς.

Ἀπορία οὖν σχόμενος ὁ Προμηθεὺς ἦντινα σωτηρίαν τῷ ἀνθρώπῳ εὔροι, κλέπτει Ἥφαιστου καὶ Ἀθηνᾶς τὴν ἔντεχνον σοφίαν σὺν πυρί - ἀμήχανον γὰρ ἦν ἄνευ πυρὸς αὐτὴν κτητὴν τῷ ἢ χρησίμην γενέσθαι - καὶ οὕτω δὴ δωρεῖται ἀνθρώπῳ. Τὴν μὲν οὖν περὶ τὸν βίον σοφίαν ἄνθρωπος ταύτη ἔσχεν, τὴν δὲ πολιτικὴν οὐκ εἶχεν· ἦν γὰρ παρὰ τῷ Δί.

Τῷ δὲ Προμηθεῖ εἰς μὲν τὴν ἀκρόπολιν τὴν τοῦ Διὸς οἴκησιν οὐκέτι ἐνεχώρει εἰσελθεῖν - πρὸς δὲ καὶ αἱ Διὸς φυλακαὶ φοβεραὶ ἦσαν - εἰς δὲ τὸ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ Ἥφαιστου οἴκημα τὸ κοινόν, ἐν ᾧ ἐφιλοτεχνεῖτην, λαθὼν εἰσέρχεται, καὶ κλέψας τὴν τε ἔμπυρον τέχνην τὴν τοῦ Ἥφαιστου καὶ τὴν ἄλλην τὴν τῆς Ἀθηνᾶς δίδωσιν ἀνθρώπῳ, καὶ ἐκ τούτου εὐπορία μὲν ἀνθρώπῳ τοῦ βίου γίνεται, Προμηθεῖα δὲ δι' Ἐπιμηθεῖα ὕστερον, ἥπερ λέγεται, κλοπῆς δίκη μετῆλθεν.

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης του κειμένου αναφοράς

1. Με βάση το αρχαίο κείμενο (αναφοράς) να χαρακτηρίσετε τις παρακάτω διατυπώσεις ως Σωστές ή Λανθασμένες με ένα Σ ή Λ αντίστοιχα. Να τεκμηριώσετε την επιλογή σας γράφοντας τη χαρακτηριστική φράση του αρχαίου κειμένου που την επιβεβαιώνει.
 1. Ο Προμηθέας ξόδεψε χωρίς να το καταλάβει τα εφόδια στα άλογα ζώα.
 2. Ο Προμηθέας διαπίστωσε ότι ο άνθρωπος δεν είναι εξοπλισμένος από τη φύση με αυτάρκειες σωματικές ιδιότητες και ικανότητες.
 3. Η πολιτική τέχνη ανήκει στην Αθηνά.
 4. Ο Προμηθέας μπήκε κρυφά στο εργαστήριο του Ηφαίστου και έκλεψε τη φωτιά.
 5. Ο Επιμηθέας τιμωρήθηκε για την απερισκεψία του.
2. Ποιες ατέλειες παρουσίαζε ο άνθρωπος κατά τον μύθο και πώς αντισταθμίστηκαν αυτές;

Ασκήσεις ερμηνευτικές

1. Να συγκρίνετε την εικόνα του Επιμηθέα μ' εκείνη του Προμηθέα. Στην απάντησή σας να λάβετε υπόψη και την ετυμολογία των δύο ονομάτων.
2. Τι εννοεί ο Πρωταγόρας με τη φράση «**τὴν ἔντεχνον σοφίαν σὺν πυρί**»;
3. Τι εννοεί ο Πρωταγόρας με τη φράση «**τὴν περὶ τὸν βίον σοφίαν**»;

Ασκήσεις λεξιλογικές

1. Να αντιστοιχίσετε τα δεδομένα της στήλης Α' με τα δεδομένα της στήλης Β'.

Α'	Β'
1. ἥπóρει	α. παρανομία
2. νομήν	β. αχρείος
3. χρησίμην	γ. αλήθεια
4. λαθών	δ. δεικτικός
5. δίκη	ε. πέρασμα

2. Να γράψετε από δύο ομόρριζα της αρχαίας ή της νέας ελληνικής για τις παρακάτω λέξεις: σοφός, γένος, χρήσαιτο, ὄρᾱ, ἐξιέναι, πυρός, δωρεΐται, ἐνεχώρει, λαθῶν, δίδωσι
3. Να γράψετε από ένα αντίθετο στην αρχαία ελληνική για τις παρακάτω λέξεις (στην ίδια πτώση και στο ίδιο γένος): ἄλογα, ἔρχεται, ἐμμελῶς, εὐπορία, ὕστερον.
4. κλέψας < κλέπτω: α) Να σχηματίσετε τρία παράγωγα ουσιαστικά από το ρήμα. β) Χρησιμοποιώντας ως πρώτο συνθετικό το θέμα του ρήματος να γράψετε δύο σύνθετες λέξεις.
5. Να εντοπίσετε στο κείμενο λέξεις ομόρριζες με τις ακόλουθες: πολυμήχανος, μελωδικός, οδόστρωμα, εύχρηστος, επίφοβος, κοινόβιο, λαθροκυνηγός, προμήθεια, κόσμημα.

Άσκηση παραλλήλου κειμένου

Α. Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο, να εντοπίσετε ομοιότητες και διαφορές σε σχέση με τα όσα αναφέρονται στο κείμενο αναφοράς. Να τεκμηριώσετε την απάντησή σας με στοιχεία από τα δύο κείμενα.

Οι αρχαιότεροι άνθρωποι διδάχτηκαν σιγά σιγά από την πείρα να καταφεύγουν σε σπηλιές το χειμώνα και να αποθηκεύουν καρπούς που μπορούσαν να διατηρηθούν. Μετά την ανακάλυψη της φωτιάς και άλλων χρήσιμων πραγμάτων επινόησαν σιγά σιγά διάφορες τέχνες και οτιδήποτε άλλο βοηθούσε στη ζωή του συνόλου. Γενικά, δάσκαλος του ανθρώπου σε όλα δεν ήταν τίποτε άλλο από την ανάγκη, που δίδασκε τις κατάλληλες δεξιότητες σε όποιον είχε από τη φύση την ικανότητα και είχε χέρια, λόγο, και ευφυΐα, για να τον βοηθούν στην κάθε περίπτωση.

Διόδωρος Σικελιώτης, Ιστορική Βιβλιοθήκη, 1,8,1-7

Επισημάνσεις στα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου

Παράλληλο 1ο Σοφοκλής, Άντιγόνη, στ. 332-375

- Και στα δύο κείμενα γίνεται αναφορά στην εξέλιξη του πνευματικού και του υλικοτεχνικού πολιτισμού με τόνο ιδιαίτερα αισιόδοξο. Τόσο ο Πρωταγόρας όσο και ο Σοφοκλής εκθειάζουν τον άνθρωπο, που κατόρθωσε να δαμάσει τη φύση και να κυριαρχήσει σε αυτήν. Εντούτοις, ο σοφιστής μνημονεύει λιγότερα ανθρώπινα επιτεύγματα σε σύγκριση με τον Σοφοκλή ή δίνει διαφορετική έμφαση. Η παρουσίαση του Πρωταγόρα είναι αξιολογική ενώ του Σοφοκλή είναι κατά βάση χρονολογική. Και οι δύο συμφωνούν ότι οποιοσδήποτε δεν μπορεί να συμβιώσει αρμονικά με τους άλλους ανθρώπους θα πρέπει να εκδιώκεται από τις οργανωμένες κοινωνίες. Είναι εμφανές ότι ο Σοφοκλής παρουσιάζει τους ανθρώπους σε ένα μεταγενέστερο στάδιο κατά το οποίο έχουν κάνει σημαντικά βήματα στην ανάπτυξη του τεχνικού πολιτισμού, ενώ ο Πρωταγόρας αναφέρεται στα αρχικά στάδια της εξέλιξής του.

Παράλληλο 2ο Φρειδερίκος Νίτσε, Η γέννηση της τραγωδίας, 9

- Όπως γίνεται φανερό μέσα από το έργο Η γέννηση της τραγωδίας , ο Γερμανός φιλόσοφος Νίτσε αγαπούσε τον τραγικό ποιητή Αισχύλο και ιδιαίτερα τον Προμηθέα. Συγκεκριμένα, τον θεωρούσε διονυσιακό πρόσωπο και ενσάρκωση του Απόλλωνα που επιθυμεί δικαιοσύνη. Στο κείμενό του λοιπόν ο Προμηθέας εμφανίζεται α) ιδιαίτερα τολμηρός, β) ως τραγικός ήρωας που δοκιμάζεται και ορθώνεται στην περαδεδομένη τάξη πραγμάτων. γ) ως σύμβολο που αντιστέκεται στη θεϊκή βούληση, στην τυραννική εξουσία του Δία.

Στον πλατωνικό Πρωταγόρα ο Προμηθέας αναδεικνύεται ευεργέτης του ανθρώπινου γένους. Τα δώρα του Προμηθέα μέχρι τότε ήταν αποκλειστικό προνόμιο και κτήμα των θεών, ένα από τα στοιχεία υπεροχής τους απέναντι σε όλα τα όντα. Οι θεοί δεν είχαν την πρόθεση να τα δωρίσουν στους ανθρώπους, αφού, σύμφωνα με τον μύθο, δεν είχαν δώσει εντολή στον Προμηθέα και στον Επιμηθέα να τα μοιράσουν στους

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ Ο.Π. Γ' ΛΥΚΕΙΟΥ - 2η Θεματική Ενότητα

Ι.Π. Αμπελάς, Δρ Φιλοσοφίας - Φιλολογος

ανθρώπους. Άρα, ο Προμηθέας παρέβη τη βούληση των θεών και διέπραξε ύβρη.

- Οι δύο Γερμανοί φιλόσοφοι (Νίτσε και Μαξ) αναγορεύουν τον Πρωταγόρα σε φιλοσοφικό ήρωα. Ο Προμηθέας αναδεικνύεται σε σύμβολο αντίστασης και ανθρώπινης ελευθερίας. Χαρακτηρίζεται εύστροφος, ευρηματικός, τολμηρός, αποφασιστικός και φιλάνθρωπος. Για τη σωτηρία του ανθρώπινου γένους δοκιμάζεται με κίνδυνο να οδηγηθεί σε σφάλμα, έρχεται αντιμέτωπος με τους θεούς, καταδικάζεται και υφίσταται τις ολέθριες συνέπειες της απόφασής του. Εύλογα, λοιπόν, θεωρείται σωτήρας και ευεργέτης του ανθρώπινου γένους.

Διδακτική ενότητα 6η - Ο πρωταγόρειος μύθος: το δώρο του Δία, η πολιτική αρετή ως κοινή και αναγκαία ιδιότητα των ανθρώπων

Εισαγωγικά σχόλια

Η σειρά με την οποία αναφέρονται οι πολιτισμικές κατακτήσεις του ανθρώπου δεν είναι χρονική αλλά αξιολογική, κατιούσας κλίμακας. Έτσι, προτάσσονται η θρησκεία και η γλώσσα (πνευματικός πολιτισμός) και ακολουθούν κατασκευές και επινοήσεις για την ικανοποίηση των βιοτικών αναγκών του ανθρώπου (υλικός πολιτισμός). Η σειρά είναι κατιούσα, αφού αρχίζει με το πνευματικά υψηλότερο, τη θρησκεία, και τελειώνει με το υλικά κατώτερο και πλέον αυτονόητο, την τροφή. Για τον λόγο αυτόν άλλωστε τα επιρρήματα «πρῶτον» και «ἔπειτα» πρέπει να τα εννοήσουμε με αξιολογική και διαιρετική σημασία και όχι χρονική.

Δεν θα ήταν παραδοξολογία να ισχυριστούμε ότι η απρονοησία του Επιμηθέα να μην εξοπλίσει με τρόπο βιολογικό τον άνθρωπο, έδωσε την ευκαιρία στον άνθρωπο να πραγματοποιήσει το ποιοτικό άλμα: ο άνθρωπος από ένα βιολογικό και χωρίς ιστορία ον εξελίσσεται στο μοναδικό έμβιο ον που δημιουργεί πολιτισμό και ιστορία.

Ερμηνευτικά σχόλια

Γιατί ο αγνωστικιστής Πρωταγόρας αναφέρει ως ανθρώπινο επίτευγμα τη θρησκεία και τη λατρευτική τέχνη;

Ο Πρωταγόρας κατά πάσα πιθανότητα αναγνώριζε ότι η λατρεία προσιδιάζει στον άνθρωπο και ίσως είναι κάτι το απαραίτητο, χωρίς όμως να παίρνει θέση σχετικά με την ύπαρξη του αντικειμένου της. Ο Πρωταγόρας δεν αρνιόταν την ύπαρξη των θεών, αλλά αρνιόταν να συζητήσει το θέμα

επειδή η βεβαιότητα ήταν αδύνατη (αγνωστικιστής)²⁷ για ένα τέτοιο θέμα.

Σε κάθε περίπτωση οι απόψεις που δικαιολογούν την αναφορά αυτή είναι οι εξής:

α) ίσως πρόκειται για **πλατωνική θεωρία** που έντεχνα τοποθετείται στο στόμα του Πρωταγόρα,

β) η λατρεία των θεών είναι αναμφισβήτητη πραγματικότητα, ένα ανθρωπολογικό δεδομένο που χρειάζεται εξήγηση.

έπειδή δὲ ὁ ἄνθρωπος θείας μετέσχε μοίρας, ... ἐπεχείρει βωμούς τε ἰδρύεσθαι καὶ ἀγάλματα θεῶν. Η θρησκεία, λοιπόν, λογίζεται ως ανθρωπολογικό δεδομένο, συμπεριλαμβάνεται στα επιτεύγματα του ανθρώπου, και ότι όλα αυτά τα κατορθώματα του ανθρώπου εντάσσονται σε ένα καθαυτό προ-ηθικό στάδιο της πολιτισμικής ανέλιξης²⁸. Το **ένστικτο της πίστης και της λατρείας** είναι θεμελιώδες στην ανθρώπινη φύση, και η απόδοσή του σε θεϊκή συγγένεια δεν είναι κάτι το περίεργο σε μια αφήγηση που ομολογουμένως δίνεται σε μορφή λαϊκής μυθολογίας για να γίνει πιο ευχάριστη.

Επιπλέον, η πρόταση θρησκευτικής συμπεριφοράς («ἐπεχείρει βωμούς τε ἰδρύεσθαι καὶ ἀγάλματα θεῶν») και θρησκευτικού συναισθήματος («**θεοὺς ἐνόμισεν**») μπορεί να ερμηνευθεί και ως προβολή του υψηλότερου σημείου ανάπτυξης που παρουσίασε το ανθρώπινο είδος στο προμηθεϊκό στάδιο. Αυτό σημαίνει ότι ο Πρωταγόρας αξιολόγησε τη **θρησκεία ως πολύ σημαντική κατάκτηση του ανθρώπου ανάμεσα στις άλλες,** γιατί δείχνει ότι ο άνθρωπος απέκτησε εξελικτικά τη δυνατότητα να τον απασχολεί η έννοια της δημιουργίας και να συνειδητοποιεί τη δική του θνητότητα απέναντι στην παντοδυναμία της φύσης. Από την άποψη της ιστορικής προσέγγισης η πίστη στους θεούς είναι εκδήλωση πνευματικής ωριμότητας του ανθρώπου, γιατί ο άνθρωπος περνά από την απλή, ενστικτώδη ύπαρξη στην αναζήτηση των παραγόντων που δημιούργησαν τη φύση και πιθανότατα και των τρόπων να τους επηρεάζει για τη βελτίωση

²⁷ Guthrie W.K.C., ό.π., σ. 91

²⁸ Κ.Ε.Ε., ό.π., σ. 47

των όρων της ζωής του. Έτσι, οι άνθρωποι αναπτύσσουν **θρησκεία και θρησκευτική τέχνη**: αρχίζουν να πιστεύουν στην ύπαρξη των θεών και να δημιουργούν τις προϋποθέσεις για την οργάνωση και τέλεση των θρησκευτικών τελετών (κατασκευή βωμών και φιλοτέχνηση αγαλμάτων θεών)²⁹.

Γιατί οι άνθρωποι διαθέτουν θεϊκό μερίδιο;

Από την αρχή οι άνθρωποι, εκτός των άλλων, έχουν μέσα τους την έμφυτη ορμή για λατρεία, επειδή «συμμετέχουν στο θείο» για τους ακόλουθους λόγους:

- 1) Επειδή η «**ἔντεχνος σοφία**», οι τεχνικές γνώσεις, ήταν δώρο του Προμηθέα, που ήταν θεϊκό και η κατοχή της θεωρούνταν απόδειξη της συγγένειας με τους θεούς³⁰.
- 2) Επειδή τη **φωτιά**, επίσης δώρο του Προμηθέα, την κατείχαν ως τότε μόνο οι θεοί.
- 3) Επειδή οι άνθρωποι απέκτησαν τη φωτιά **χάρη σε θεϊκή παρέμβαση**, αυτή του ημίθεου Προμηθέα.
- 4) Επειδή η φωτιά επέτρεψε στον άνθρωπο να αναπτύξει πολιτισμό, και κατά συνέπεια να αναγνωρίσει την ύπαρξη των θεών. Η πρώτη, με την έννοια της κορυφαίας, και άμεση συνέπεια του δώρου της φωτιάς, σύμφωνα με τον Πρωταγόρα, είναι ακριβώς η εμφάνιση της θρησκείας.
- 5) Η **ἔντεχνος σοφία σὺν πυρὶ** επέτρεψαν από κοινού να δημιουργήσει ο άνθρωπος τον τεχνικό πολιτισμό μεταβάλλοντας την όψη της φύσης κατά κάποιο τρόπο ως δημιουργός θεός³¹. Η μεταμορφωτική δύναμη του στοιχείου της φωτιάς θεωρούνταν αποκλειστικό κτήμα των θεών, δηλαδή στοιχείο της θεϊκής ουσίας και ένα από τα μυστικά της δύναμής τους. Η έννοια της φωτιάς ως δυναμογόνου φυσικού στοιχείου απασχολεί ήδη τον Ηράκλειτο (**ἀείζων πῦρ**).

Η απόδοση του θρησκευτικού ενστίκτου σε θεϊκή συγγένεια είναι απλώς μια χαριτολογία στο πλαίσιο ενός εύθυμου λαϊκού μύθου.

²⁹ Πηγή: <http://www.study4exams.gr/>

³⁰ Guthrie W.K.C., ό.π., σ. 91

³¹ Μαρκαντωνάτος Γ., ό.π., σ. 88

☞ **Υπενθύμιση:** Η χρήση συμβόλων αποτελεί **χαρακτηριστικό του μύθου** και η αναφορά στους θεούς φαίνεται να είναι συμβολική: ο Δίας συμβολίζει τη νομοτέλεια που υπάρχει στη φύση, ενώ ο Προμηθέας, ο Επιμηθέας (που συναντήσαμε στην προηγούμενη ενότητα) και ο Ερμής αποτελούν τα όργανα αυτής της νομοτέλειας, που ρυθμίζουν τις σχέσεις των όντων και εξασφαλίζουν ισορροπία³².

Η ανακάλυψη του έναρθρου λόγου

φωνήν και όνόματα ταχύ διηθρώσατο τῆ τέχνη· Ο Πρωταγόρας αναφέρεται στη γλώσσα, τον έναρθρο λόγο (**διηθρώσατο < διὰ + ἄρθρον = μέλος**). Η φωνή είναι κατ' αρχάς ο άναρθρος ήχος που παράγεται από τον λάρυγγα, τις φωνητικές χορδές και τη στοματική κοιλότητα είτε των ζώων είτε των ανθρώπων. Η αρθρωμένη φωνή αποτελείται σε πρώτο επίπεδο από διακριτούς ήχους (φθόγγους), που από μόνοι τους δεν έχουν νοηματικό φορτίο.

Η γλώσσα αποτέλεσε από την αρχή τον κυριότερο κώδικα επικοινωνίας των ανθρώπων και βασικό στοιχείο πολιτισμού τους. Χρειάζεται να κατανοήσουμε τη γλώσσα ως ομιλητική ικανότητα του ανθρώπου που εξελίσσεται μαζί με τη σκέψη του και όχι απλώς ως μέσο επικοινωνίας. **Σκέψη και γλώσσα** συνυφαίνονται και αναπτύσσονται κατά τη διεργασία αξιοποίησης της έντεχνης σοφίας στον αγώνα επιβίωσης του ανθρώπου. Αναμφισβήτητα **η γλώσσα συνιστά τεκμήριο πολιτισμικής προόδου**, καθώς σημαίνει ότι ο άνθρωπος έχει αποκτήσει την ωριμότητα που του επιτρέπει να **κωδικοποιεί τις σκέψεις σε λέξεις και έννοιες**, να οργανώνει λογικές προτάσεις που τον εκφράζουν και τον εξυπηρετούν στη συνεννόησή του με τους άλλους.

Σύμφωνα με τον Πρωταγόρα αλλά και με άλλους σοφιστές η γλώσσα υπήρξε δημιούργημα του ανθρώπου που επιτεύχθηκε με μακροχρόνια εξέλιξη, (η γλώσσα δημιουργείται από την ανθρώπινη νόηση και βούληση) και όχι δώρο δοσμένο από την αρχή στον άνθρωπο εκ μέρους των θεών.

³² Πηγή: <http://www.study4exams.gr/>

[Έρχεται σε αντίθεση με τη θεοκρατική παράδοση που παραδεχόταν ότι η γλώσσα δόθηκε «φύσει» στον άνθρωπο. Ένθερμος υποστηρικτής αυτής της άποψης ήταν ο Ηρόδοτος³³. Πιο σύνθετη προσέγγιση της γλώσσας κάνει αργότερα ο Αριστοτέλης, ο οποίος συνθέτει στοιχεία και από τη φύσει και από τη νόμω θεώρηση της γλώσσας].

Ορισμένοι γλωσσολόγοι επιβεβαιώνουν την άποψη του σοφιστή ότι η γλώσσα δημιουργήθηκε εξελικτικά σύμφωνα με τις ανάγκες της κοινωνικής ζωής. Η σύγχρονη γλωσσολογία μελέτησε επίσης και τη **διπλή άρθρωση** που εμφανίζει κάθε γλώσσα: την **άρθρωση των φθόγγων** με την οποία σχηματίζονται οι λέξεις (Γραμματική), και την **άρθρωση των λέξεων** (Σύνταξη) με την οποία σχηματίζονται οι προτάσεις. Αυτή ίσως η διπλή άρθρωση της γλώσσας υπολανθάνει στη φράση.

κατ' αρχάς ὤκουν σποράδην· Χρησιμοποιώντας την έμφυτη νοημοσύνη τους, οι άνθρωποι γρήγορα βρήκαν τροφή, στέγη και ενδυμασία, και έμαθαν να μιλούν. Με άλλα λόγια δημιούργησαν υλικοτεχνικό πολιτισμό. Ζούσαν ακόμα διασκορπισμένοι χωρίς πόλεις. Όστόσο η ευφυΐα και η κατοχή της φωτιάς δεν τους εξασφάλιζαν από τα άγρια θηρία.

**Οι λόγοι της κοινωνικής συνύπαρξης των ανθρώπων - Οι αρνητικές συνέπειες από την απουσία της πολιτικής τέχνης
(κατά τον Πρωταγόρα)**

1. Η **δημιουργική τέχνη** (σημ. δεν είναι πλέον αναγκαία η παρουσία της φωτιάς σε κάθε δραστηριότητα), οι τεχνικές δηλαδή γνώσεις που διέθεταν, δεν επαρκούσε για την αντιμετώπιση των αγρίων ζώων. Κατά συνέπεια πολλοί σκοτώθηκαν από άγρια θηρία, απέναντι στα οποία η μόνη άμυνα για το ανθρώπινο γένος, που ήταν σωματικά πιο αδύνατο, ήταν η συνδυασμένη ενέργεια: ἐζήτουν δὴ ἀθροίζεσθαι καὶ σώζεσθαι· Προφανώς η άποψη του Πρωταγόρα είναι ότι η κοινωνική συμβίωση των

³³ Μαρκαντωνάτος Γ., ό.π., σ. 88, Σπυρόπουλος Η., ό.π., σ. 191

ανθρώπων ήταν κατ' αρχάς αποτέλεσμα του φόβου τους προς τα θηρία. Ο πραγματισμός (ρεαλισμός) του Πρωταγόρα δηλώνεται και εδώ, αφού συνδέει το πρόβλημα της φυσικής εξόντωσης των ανθρώπων με την ανάγκη επίλυσής του και την εύρεση της λύσης του. Η ανάγκη, η χρεία, ενεργοποιεί την ανθρώπινη ευρηματικότητα, η οποία εκδηλώνεται άμεσα και πρωτόγονα με την πράξη της αθροιστικής (όχι ακόμα λειτουργικής) συνύπαρξης των ανθρώπων για την από κοινού αντιμετώπιση του φυσικού κινδύνου από τα άγρια ζώα. Αυτό υπήρξε χρονοβόρο, όπως δηλώνει η χρήση του ρήματος **ἐζήτουν** (= επεδίωκαν, προσπαθούσαν, δεν ήταν καθόλου δεδομένη η επιτυχία του εγχειρήματος) σε χρόνο μάλιστα παρατατικό, που επιτείνει τη διάρκεια των προσπαθειών του ανθρώπου για σωτηρία.

Επιπλέον, η κατασκευαστική ικανότητα του ανθρώπου «κτίζοντες πόλεις» προβάλλεται πάλι και ως τρόπος σωτηρίας αλλά και ως αποτέλεσμα στην υλική εμφάνιση των πόλεων η οποία προηγείται χρονικά κατά τον Πρωταγόρα σε σχέση με τους θεσμούς της και τον άυλο πολιτισμό της, που ακολουθεί. Συνεπώς **η τάση κοινωνικής συνύπαρξης δεν εκδηλώνεται από εσωτερική αναγκαιότητα του ανθρώπου, αλλά από την εξωτερική αναγκαιότητα που επιβάλλει η φυσική υπεροχή των άγριων θηρίων**³⁴. [Αντίθετα όμως ο Αριστοτέλης (βλ. Ενότητα 17) διατείνεται ότι ο άνθρωπος είναι «**φύσει πολιτικὸν ζῷον**», οπότε η κοινωνική και πολιτική οργάνωση πηγάζει από την έμφυτη αυτή ροπή του. Την αριστοτελική θέση υποστηρίζουν πολλοί νεότεροι πολιτειολόγοι, κοινωνιολόγοι και φιλόσοφοι³⁵.]

2. **ὄτ' οὖν ἀθροισθοῖεν, ἠδίκουν ἀλλήλους·** Οι προσπάθειες των ανθρώπων να δημιουργήσουν πολιτικές κοινότητες **αποτυγχάνουν** και καταλήγουν οι άνθρωποι σ' ένα εξοντωτικό μεταξύ τους πόλεμο. Οι ισχυροί επιδιωκούν την ικανοποίηση της έμφυτης τάσης για το πλεόν ἔχειν (πλεονεξία) διαπράττοντας αδικίες κι αυθαιρεσίες. Με λίγα λόγια επικρατεί το δίκαιο του ισχυρότερου που οδηγεί στην εκμετάλλευση και

³⁴ Πηγή: <http://www.study4exams.gr/>

³⁵ Μαρκαντωνάτος Γ., ό.π., σ. 89

φυσική εξόντωση των ασθενέστερων. Άρα η πολιτική οργάνωση θα εξαλείψει την αδικία και την αλληλοεξόντωση. [Ο Αριστοτέλης ωστόσο υποστηρίζει ότι η πολιτική κοινότητα δεν είναι μόνο μια κοινωνία του «μη άδικεῖν σφὰς αὐτοὺς καὶ τῆς μεταδόσεως χάριν», αλλά «ἢ τοῦ εὖ ζῆν κοινωνία ... ζωῆς τελείας χάριν καὶ αὐτάρκους»].

Γιατί ο Πρωταγόρας αναφέρει παρενθετικά ότι η πολεμική τέχνη είναι μέρος της πολιτικής³⁶;

Η πολιτική τέχνη είναι συνώνυμο της οργανωμένης κοινωνίας, η οποία προϋποθέτει σταθερό τόπο κατοικίας, κοινή γλώσσα, την ύπαρξη θεσμών και νόμων, στρατού και στόλου, ηθών, εθίμων, παραδόσεων και ιδανικών, ανάπτυξη γραμμάτων και τεχνών, και γενικά την ανάπτυξη τεχνολογίας και πολιτισμού. Η πολεμική τέχνη αναπτύσσεται μόνο μέσα στο πλαίσιο μιας οργανωμένης κοινωνίας, γιατί εκεί παρουσιάζεται για πρώτη φορά η ανάγκη να υπερασπιστούν οι άνθρωποι τα υπάρχοντά τους και τα τεχνολογικά και πολιτισμικά επιτεύγματά τους (που αναφέραμε προηγουμένως) από κάθε είδους εξωτερικό εχθρό, εκδηλώνεται δηλαδή η συνείδηση του συνανήκειν και της συνυπευθυνότητας των μελών της οργανωμένης κοινωνίας.

Πρέπει να επισημανθεί επίσης ότι ο πόλεμος, εδώ, παρά τις συμφορές που προξενεί, μπορεί να νοηθεί με τη «θετική» του σημασία: δεν είναι ο πόλεμος που έχει ως στόχο την κατάκτηση νέων εδαφών και τον αλληλοσπαραγμό των λαών (επεκτατικός πόλεμος), αλλά ο πόλεμος που αναπτύσσει τις ευγενείς ορμές του ανθρώπου, την άμυνα υπέρ του δικαίου και της ελευθερίας, που θέτει σε λειτουργία τα αντανεκλαστικά των εθνών για δημιουργική επιβίωση.

Ζεύς οὖν δείσας ... Ἑρμῆν πέμπει ἄγοντα· Μετά την παρέμβαση του Προμηθέα έχουμε την παρέμβαση του πατέρα των θεών και των ανθρώπων

³⁶ Πηγή: <http://www.study4exams.gr/>

προκειμένου να αποφευχθεί η εξαφάνιση του ανθρωπίνου γένους. Βέβαια οι συγκεκριμένες μυθολογικές αναφορές, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, λειτουργούν συμβολικά και επιτείνουν τη θέση, ότι η γενικότητα των αισθημάτων της «αιδούς» και της «δίκης» είναι απόλυτα αναγκαία για την ύπαρξη μιας πολιτείας.

αἰδῶ τε καὶ δίκην·

Το περιεχόμενο των δύο όρων

Δίκη είναι η αίσθηση του σωστού ή της δικαιοσύνης, η έμφυτη αντίληψη για το δίκαιο· η **αἰδώς** συνδυάζει τα αισθήματα της ντροπής, της σεμνότητας και του σεβασμού προς τους άλλους, το συναίσθημα ντροπής του κοινωνικού ανθρώπου για κάθε πράξη που προσκρούει στον καθιερωμένο ηθικό κώδικα του κοινωνικού περιβάλλοντος. Γενικά δεν απέχει πολύ από αυτό που αποκαλούμε «συνείδηση»³⁷.

Αναλυτικότερα, **δίκη** είναι ο σεβασμός των δικαιωμάτων των συνανθρώπων μας και η αποκατάστασή τους, η αντίληψη για το δίκαιο, το σωστό και το νόμιμο³⁸ ενώ **αἰδώς** είναι η βασική απαίτηση που έχει η κοινωνία από έναν άνθρωπο που λογίζεται ενάρετος: πρόκειται α) για το συναίσθημα της ντροπής και της αυθόρμητης οργής μπροστά σε κάθε απρεπή πράξη και β) για το συναίσθημα της τιμής, που δεν μας επιτρέπει να κάνουμε πίσω, μπροστά στο επιβαλλόμενο χρέος μας³⁹.

Και η «δίκη» και η «αἰδώς» κρίνονται απαραίτητα για κάθε πολίτη, αφού εξασφαλίζουν την αξιοπρέπεια του ανθρώπου, τον εμποδίζουν να συμπεριφέρεται εγωιστικά, μισαλλόδοξα και ατομικιστικά, και συμβάλλουν στην εμπέδωση της πολιτικής ενότητας και κοινωνικής αρμονίας⁴⁰.

ἴν' εἶεν πόλεων κόσμοι τε καὶ δεσμοὶ φιλίας συναγωγοί· Με τη φράση αυτή διατυπώνεται έξοχα η κοινωνιοπλαστική αποστολή της αιδούς και της

³⁷ Guthrie W.K.C., ό.π., σ. 92

³⁸ Μαρκαντωνάτος Γ., ό.π., σ. 90

³⁹ Σπυρόπουλος Η., ό.π., σ. 191

⁴⁰ Μαρκαντωνάτος Γ., ό.π., σ. 90 - 91

δίκης. Χάρη στην αιδώ και στη δίκη εξασφαλίζεται η αρμονική συμβίωση μέσα στην πόλη, η συνοχή του συνόλου, η ισορροπία και η ευταξία. Με αυτές αναπτύσσονται μεταξύ των ανθρώπων σχέσεις φιλίας, συνεργασίας, αλληλεγγύης και αλληλοσεβασμού.

Ειδικότερα η **αιδώς** οδηγεί σε ό,τι ονομάζεται «**πόλεων κόσμοι**», δηλαδή εμπνέει στους πολίτες κόσμια συμπεριφορά και συντελεί στην κατάκτηση της αυτονομίας τους, αναγκαία για την αρμονία της κοινωνίας.

Η **δίκη** παραπέμπει στο «**πόλεων δεσμοί**», δηλαδή σε υπαγορεύσεις με τις οποίες οι πολίτες υποβάλλονται σε δεσμεύσεις της συμπεριφοράς τους, ώστε να επιβάλλεται η συνοχή της πολιτικής κοινωνίας. Η συμπληρωματική λειτουργία των δύο «δώρων» συνεπάγεται **φιλίαν**, που σημαίνει ηθική ενότητα της πολιτείας, σύμπνοια και ομόνοια των πολιτών, ώστε να συμβιώνουν αρμονικά.

Η φιλοσοφική σημασία της άποψης του Πρωταγόρα

Ο Πρωταγόρας θέτει με αμεσότητα ένα κεντρικό πρόβλημα της πολιτικής θεωρίας και της θεωρίας του πολιτισμού: *πώς θα διασφαλίζεται η κοινωνική αρμονία, δεδομένων των αλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων που υπάρχουν στην κοινωνική ζωή*. Το πρόβλημα υπήρξε κεντρικό σε όλη την πορεία της πολιτικής σκέψης, αφού η επίλυσή του σήμαινε τη δημιουργία ενός κοινωνικοπολιτικού πλαισίου όπου οι δραστηριότητες των ανθρώπων θα ήταν ελεύθερες, αλλά όχι ασύδοτες. Η θεμελίωση μιας δημοκρατικής, αρμονικής κοινωνικής ζωής προϋποθέτει την αποδοχή των αξιών του αλληλοσεβασμού και της δικαιοσύνης, την αναγνώριση της ισοτιμίας και της ισονομίας ανάμεσα στις ανθρώπινες σχέσεις.

Με βάση λοιπόν τα παραπάνω η δικαιοσύνη δεν επικυρώνεται πια από τους θεούς, αλλά είναι αχώριστα δεμένη με την ανθρώπινη ζωή, που μόνη αυτή μπορεί να τη συντηρήσει. Η δικαιοσύνη είναι ο εγγυητής της κοινωνικής ζωής, που είναι ο μόνος δυνατός τρόπος ζωής για τους ανθρώπους. Οι νόμοι, επομένως, στους οποίους εκφράζεται το δίκαιο, εξασφαλίζουν τη συνοχή του κράτους, σε μια εποχή όπου οι άνθρωποι είχαν

την πεποίθηση ότι η ευημερία του ατόμου είναι συνάρτηση της ευημερίας του κράτους⁴¹. Ο Πρωταγόρας είναι ξεκάθαρα υπέρ των νόμων.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ο Πρωταγόρας θεωρεί, όπως και ορισμένοι άλλοι Σοφιστές, πως η νόμω κατάσταση (δηλαδή η κατάσταση της οργανωμένης με νόμους και θεσμούς πολιτική κοινωνίας) που είναι αποτέλεσμα της πολιτιστικής εξέλιξης σε σχέση με τη φύσει κατάσταση (δηλαδή την κατάσταση της πρωτόγονης ανθρώπινης κοινωνίας), υπερέχει.

Πόσοι και με ποιο τρόπο κατέχουν οι άνθρωποι την πολιτική αρετή;

Έπι πάντας ... και πάντες μετεχόντων Σ' αντίθεση με τις άλλες τέχνες, αυτά τα δώρα δεν πρέπει να περιορίζονται σε μερικούς εκλεκτούς ανθρώπους, όπου κάποιος μπορεί να είναι γιατρός, ένας άλλος μουσικός κτλ., και η ζωή πρέπει να οργανώνεται με βάση την κατανομή της εργασίας. Αυτές τις αρετές πρέπει να τις έχουν όλοι, γιατί δεν είναι δυνατόν διαφορετικά να συσταθούν πόλεις, και να γίνει δυνατή η επιβίωση και η ανάπτυξη της οργανωμένης κοινωνικής ζωής. Αν περιλαμβανόταν στον καταμερισμό εργασίας και η πολιτική, δεν θα συμμετείχαν όλοι στην πολιτική ζωή και δεν θα υπήρχαν πόλεις, με την έννοια ότι η πολιτική προϋποθέτει πως οι άνθρωποι αποδέχονται κοινές ηθικές αξίες, την αιδώ και τη δίκη. Αν δεν τις αποδέχονταν, οι κοινωνικοί ανταγωνισμοί θα κατέληγαν στην αλληλοεξόντωση των ανθρώπων, όπως στην προηγούμενη φάση. Έτσι ο Πρωταγόρας με την **καθολικότητα και την αναγκαιότητα της αιδούς και της δίκης προβαίνει στην ηθική θεμελίωση της πολιτικής,** θέση που υπερασπίζονται και ο Πλάτωνας και ο Αριστοτέλης. Κατάληξη αυτής της πολιτιστικής εξέλιξης αποτελεί η αθηναϊκή δημοκρατία, που δικαιώνεται με τον μύθο του Πρωταγόρα⁴².

⁴¹ J. de Romilly, ό.π., σσ. 244 - 245

⁴² Κ.Ε.Ε., ό.π., σ. 50

τὸν μὴ δυνάμενον αἰδοῦς καὶ δίκης μετέχειν κτείνειν· Ούτε και ο Δίας δεν μπορεί να εξασφαλίσει την καθολικότητα των συγκεκριμένων αρετών, **αφού αυτές δεν αποτελούν μέρος της αρχικής φύσης του ανθρώπου**. Οι πρωτόγονοι μολοντί είχαν τη νοημοσύνη να μαθαίνουν διάφορες «τέχνες», όπως τη χρήση της φωτιάς, την επεξεργασία των μετάλλων κ.ο.κ., συμπεριφέρονταν με αγριότητα ο ένας στον άλλο και δεν μπορούσαν να συνεργαστούν κτλ. **Αλλά η ανθρώπινη φύση φέρει μέσα της τις καταβολές για να εξελιχθεί ηθικά**. Γι' αυτό προσθέτει ότι **όποιος αποδειχτεί ανίκανος να τις αποκτήσει, πρέπει να θανατώνεται ως καρκίνωμα στο σώμα της πολιτείας**⁴³. Η έμφυτη ικανότητα για τις πολιτικές αρετές από μόνη της δεν είναι αρκετή. Και στη συνέχεια ο Πρωταγόρας θα επιμείνει ιδιαίτερα στην **απαίτηση που έχει η κοινωνία από τα μέλη της να μετέχουν στην αρετή και στους τρόπους με τους οποίους μπορεί να αναπτυχθεί**.

Η άποψη του Πρωταγόρα προϋποθέτει **ότι η ανθρώπινη φύση, πριν επηρεαστεί από την εκπαίδευση, έχει μέσα της τη δυνατότητα για ηθική πρόοδο, αν και η πραγματοποίηση αυτής της προόδου είναι θέμα πείρας και αγωγής**. Ο ίδιος ο Πρωταγόρας έλεγε: «*Η διδασκαλία χρειάζεται τόσο τη φύση όσο και την εξάσκηση του μαθητή*».(απ. 3 DK) Όλοι έχουν κάποια ικανότητα να αποκτήσουν την αρετή και όλοι την αναπτύσσουν συνέχεια με διάφορες παιδευτικές διαδικασίες⁴⁴.

Ο άνθρωπος δεν είναι κάτοχος της πολιτικής αρετής ως έτοιμης ιδιότητας, αλλά αν αξιοποιήσει την νοητική του ικανότητα, καθώς και τη σωφροσύνη με τη δικαιοσύνη, τότε η ανοιχτή δυνατότητα γίνεται πραγματικότητα. Ο Πρωταγόρας επιβεβαιώνει με τον μύθο του την πάγια πεποίθηση των Ελλήνων διανοητών πως **η υπέρτατη ιστορική καταξίωση του ανθρώπου μόνου δια μέσου της πολιτικής μπορεί να πραγματοποιηθεί**.

ώς νόσον πόλεως· Η συμπεριφορά βέβαια αυτή προς τα νοσηρά μέλη της **κοινωνίας είναι απάνθρωπη**. Με αυτή πάντως την κατακλείδα, όπου ο σοφιστής εκδίδει την ετυμηγορία του για την αμείλικτη τιμωρία των

⁴³ Guthrie W.K.C., ό.π., σ. 92

⁴⁴ Guthrie W.K.C., ό.π., σ. 94

νοσηρών μελών της κοινωνίας, τελειώνει ο μύθος του Πρωταγόρα. Το θέσπισμα του Δία στην πράξη ήταν έργο του χρόνου, της πικρής πείρας και της ανάγκης⁴⁵. Η σημασία και η αυστηρότητα του νόμου του Δία τονίζεται από την επιβολή θανατικής ποινής (**κτείνειν ως νόσον πόλεως**) σε όποιον δεν συμμορφώνεται στις εντολές του. Η παρομοίωση όποιου δεν συμμετέχει στην πολιτική αρετή με αρρώστια της πόλης υποδηλώνει ότι αποτελεί κίνδυνο γι' αυτή και πρέπει να θανατωθεί για να διαφυλαχθεί η τάξη και η ισορροπία του συνόλου. Ο Δίας ζητάει το απόλυτο και το απαιτεί με αμείλικτη σκληρότητα. Επιπλέον, η επιβολή της ποινής του θανάτου από τον Δία, και συνεπώς η αδυναμία του να εξασφαλίσει την καθολικότητά τους, δείχνει ότι οι αξίες της αιδούς και της δίκης δεν είναι έμφυτες, γιατί δεν αποτελούσαν γνώρισμα της αρχικής ανθρώπινης φύσης και ότι ο σκληρός νόμος που τις επιβάλλει είναι «έργο του χρόνου, της πικρής πείρας και της ανάγκης». Με αυτόν τον τρόπο οι πολίτες διαμορφώνουν κοινωνικοπολιτική συνείδηση και αναδεικνύονται υπεύθυνοι για τη χρηστή διοίκηση, αφού αυτή εξαρτάται από το δικαίωμά τους να έχουν βαρύνουσα άποψη για τη διαχείριση των δημόσιων υποθέσεων.

Οὕτω δὴ· Με τις λέξεις αυτές ο σοφιστής αρχίζει τη λογική διερεύνηση των δεδομένων και επιχειρεί συναγωγή συμπερασμάτων με ένα τόνο κάπως ειρωνικό.

Ο Σωκράτης δεν πρέπει να εκπλήσσει με τη συμπεριφορά της εκκλησίας του δήμου, συμπεριφορά λογική και σωστή. Έτσι ο Πρωταγόρας απαντά στο επιχείρημα που είχε διατυπώσει ο Σωκράτης: η δυνατότητα όλων να εκφέρουν άποψη για τα θέματα της πολιτικής στην Εκκλησία του Δήμου σήμαινε ότι η πολιτική δεν διδάσκεται, αλλιώς δεν θα μπορούσε να διατυπώσει καθένας γνώμη παρά μόνο - όπως υπονοείται - ο ειδικός.

Σύμφωνα με τον Πρωταγόρα, το δικαίωμα να εκφέρουν όλοι άποψη είναι νόμιμο, αφού η αιδώς και η δίκη είναι (δυνάμει) κτήμα όλων. Ο

⁴⁵ Μαρκαντωνάτος Γ., ό.π., σ. 91

Πρωταγόρας εκφράζει μια αντιτεχνοκρατική αντίληψη για την πολιτική, επιδοκιμάζει το αθηναϊκό πολίτευμα και ιδίως το δικαίωμα ισηγορίας.

δικαιοσύνης ... σωφροσύνης: Για πρώτη φορά ο Πρωταγόρας χρησιμοποιεί τους εναλλακτικούς όρους «δικαιοσύνη» και «σωφροσύνη». Η σύγχυση αυτή θα συνεχιστεί και παρακάτω, οπότε θα δοθεί η ευκαιρία στον Σωκράτη να ζητήσει διεξοδικότερη διερεύνηση της έννοιας της αρετής⁴⁶.

Τα 4 στάδια ιστορικής εξέλιξης σύμφωνα με τον μύθο του Πρωταγόρα

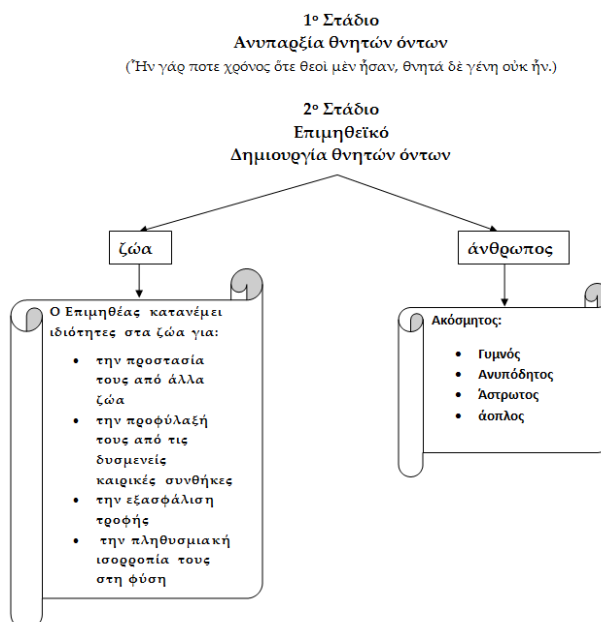
1. Αρχικά, υπάρχουν μόνο οι θεοί και όχι θνητά γένη. Παρά τον αγνωστικισμό του ως προς τους θεούς, βλέπει το πρώτο στάδιο θεολογικό. Ο σοφιστής καλύπτει με θεούς (μυστηριώδεις δυνάμεις) το κενό της ιστορικής μας άγνοιας. [βλ. Ενότητα 4^η]
2. Η κατάσταση αγριότητας, όπου οι άνθρωποι είναι ζώα ελλιπή, γιατί δεν έχουν τα εξειδικευμένα όργανα των άλλων ζώων. Πρόκειται αλλιώς για τη φάση της βιολογικής εξέλιξης που συμβολίζει μυθικά ο Επιμηθέας. [βλ. Ενότητα 5^η]
3. Η κατάσταση, κατά την οποία οι άνθρωποι δημιουργούν πολιτισμό διαθέτοντας την «**ἔντεχνην σοφίαν**» και τη φωτιά (θρησκεία, τέχνες, γλώσσα, κάλυψη βιοτικών αναγκών), ενώ ιδρύονται και οι πρώτες ανθρώπινες κοινωνίες χωρίς όμως αντίληψη δικαίου και ηθικής. Είναι η φάση της τεχνολογικής και νοητικής εξέλιξης του ανθρώπου που συμβολίζει μυθικά ο Προμηθέας. [βλ. Ενότητα 5^η – 6^η]
4. Η κατάσταση, κατά την οποία οι άνθρωποι έχουν μέσα τους τις προϋποθέσεις της οργανωμένης πολιτικής ζωής, που είναι τα ηθικά αισθήματα της «αιδούς» και της «δίκης». Πρόκειται για τη φάση της συνειδητοποίησης των ηθικών αξιών, κατά την οποία γεννιέται η πολιτική κοινωνία και αναπτύσσεται η κοινωνική ζωή. [βλ. Ενότητα 6^η]

⁴⁶ Μαρκαντωνάτος Γ., ό.π., σ. 92, Σπυρόπουλος Η., ό.π., σσ. 191-2

Επομένως, με τον μύθο του ο Πρωταγόρας:

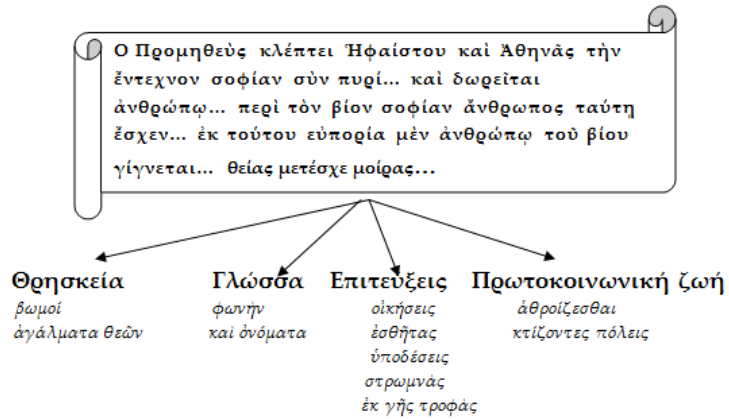
- α) διαγράφει την ιστορική εξέλιξη της ανθρωπότητας ως **συνεχή πορεία εξανθρωπισμού και βελτίωσης της ζωής**. Ο προοδευτικός χαρακτήρας της εξέλιξης του πολιτισμού διαφοροποιείται από την αντίληψη της κυκλικής ιστορικής εξέλιξης (Πλάτων, Θουκυδίδης), κατά την οποία δεν έχουμε δημιουργία, αλλά επανάληψη, γιατί η ανθρώπινη φύση παραμένει αμετάβλητη στα βασικά χαρακτηριστικά της. Επίσης, η αντίληψη του Πρωταγόρα για την προοδευτική εξέλιξη του πολιτισμού συνιστά και απάντηση σε απαισιόδοξες απόψεις ότι η ιστορία της ανθρωπότητας αποτελεί παρακμή (ΗΣίοδος, Πλάτων).
- β) υπερασπίζεται τη δημοκρατική αντίληψη στη λήψη των πολιτικών αποφάσεων ανατρέποντας, όπως ο ίδιος πιστεύει, το επιχείρημα του Σωκράτη και
- γ) δείχνει ότι **η πολιτική αρετή είναι διδακτή**, διότι στηρίζεται σε υπόβαθρο φυσικό και κοινό, άρα επιδεκτικό βελτιώσεως⁴⁷.

Τα στάδια εξέλιξης της ανθρωπότητας

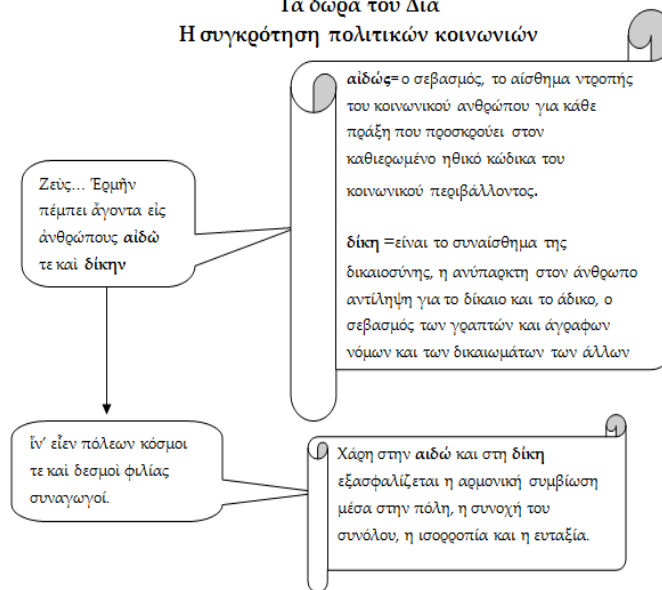

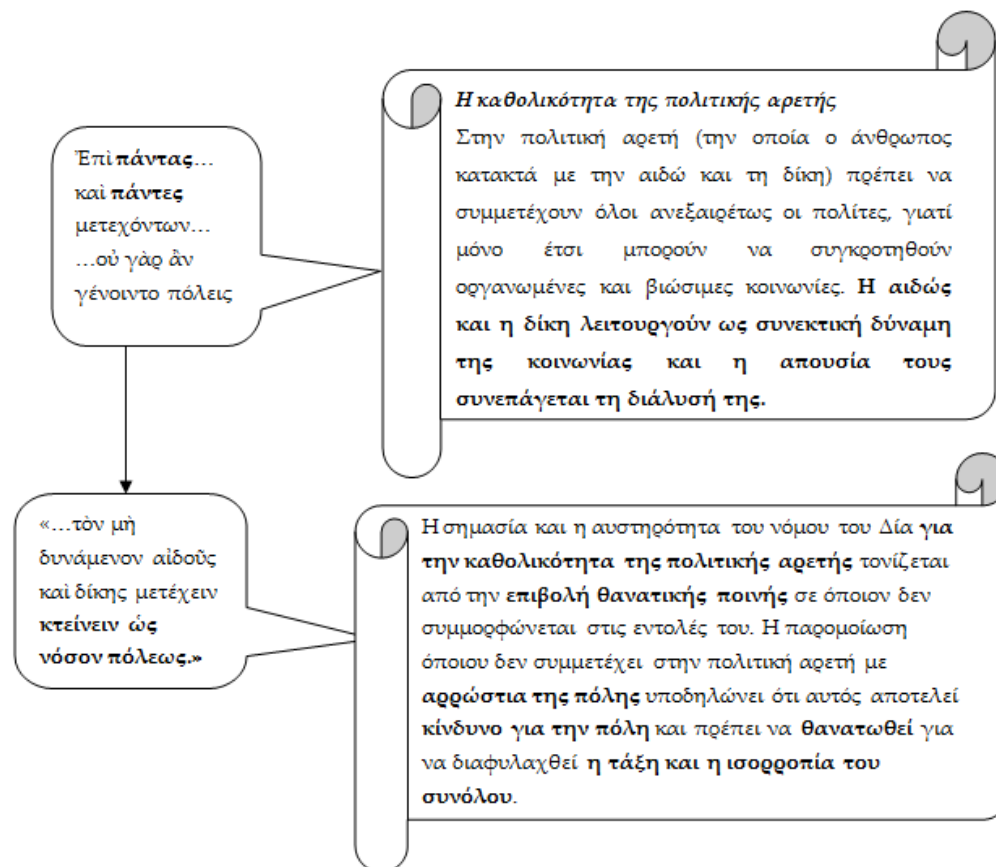
⁴⁷ Μπαλάσκας Κ., «Τελικά η αρετή είναι διδακτή; - Συμβολή στην ανάγνωση του πλατωνικού Πρωταγόρα», σε *Διάλογος*, τεύχος 13 (Δεκ. 1994), σ. 4-12

3ο Στάδιο
Προμηθεϊκό
Δημιουργία τεχνικού πολιτισμού

4ο Στάδιο
Τα δῶρα του Δία
Ἡ συγκρότηση πολιτικῶν κοινωνιῶν

Συμπεράσματα του Πρωταγόρα στο επιμύθιο

α) Το ότι **όλοι οι Αθηναίοι έχουν την πολιτική αρετή**, δεν σημαίνει ότι αυτή δεν διδάσκεται, όπως υποστήριξε ο Σωκράτης, αλλά ότι είναι αναγκαία η ύπαρξή της για την οργάνωση κοινωνιών,

β) Ο Πρωταγόρας δέχεται και αιτιολογεί την **καθολικότητα και την αναγκαιότητα της πολιτικής αρετῆς**, και σε αυτή τη βάση στηρίζει το διδακτό της αρετῆς.

γ) Τα **επιχειρήματα του Πρωταγόρα για το διδακτό της πολιτικής αρετῆς** που συνάγονται από τον μύθο και τα κεφαλαιοποιεί στο επιμύθιο είναι τα εξής:

- 1) Οι τεχνικές γνώσεις δεν δόθηκαν σε όλους τους ανθρώπους και γι' αυτό ένας που κατέχει μία τέχνη, πχ. την αρχιτεκτονική ή την ιατρική, μπορεί να καλύψει πολλούς ιδιώτες. Έτσι **αιτιολογείται γιατί οι Αθηναίοι επιτρέπουν μόνο σε ειδικούς να εκφέρουν γνώμη για ζητήματα τεχνικής ειδίκευσης.**

2) Άποψη του Πρωταγόρα είναι ότι η πολιτική αρετή δόθηκε στον άνθρωπο σ' ένα μεταγενέστερο στάδιο και όχι από την αρχή της δημιουργίας του. Αυτές τις δύο αξίες τις διαθέτει ο άνθρωπος ως ηθικές καταβολές και προδιάθεση. Για να γίνουν όμως κτήμα του και να φτάσει στην πλήρη κατάκτηση της πολιτικής αρετής πρέπει να καταβάλει προσπάθεια και αγώνα. Ο άνθρωπος δεν γεννιέται, αλλά γίνεται κάτοχος της πολιτικής αρετής μέσα από μαθητεία σε αυτήν, δηλαδή με διδαχή και προσπάθεια. Σ' αυτό θα συντελέσουν οι φορείς αγωγής αλλά και οι νόμοι με τις ποινές και τις κυρώσεις τους («Ἐπὶ πάντας,»... «καὶ πάντες μετεχόντων»... κτείνειν ὡς νόσον πόλεως.»). Την άποψη αυτή θα επιχειρήσει να αποδείξει στις επόμενες παραγράφους, για να καταλήξει στο **συμπέρασμα ότι η πολιτική αρετή διδάσκεται**.

Λεξιλογικά σχόλια

- *ἐπιχειρέω* - ὦ < ἐπί + χεῖρ: *επιχείρηση, επιχειρηματίας, επιχειρηματικός, χειρωνακτής, χειρουργός, χειρολαβή, εκχειρία*
- *ἄγαλμα* < ἀγάλλομαι: *αγαλλίαση, αγαλλιάζω, αγαματοποιός*
- *σωφροσύνη* < σῶος + φρήν: *παραφροσύνη, παράφρων, εχέφρων, σώφρων, φρενοβλαβής, φρενοκομείο, φρενίτιδα*

Κείμενο αναφοράς Πλάτων Πρωταγόρας 322a-323b

Ἐπειδὴ δὲ ὁ ἄνθρωπος θείας μετέσχε μοίρας, πρῶτον μὲν διὰ τὴν τοῦ θεοῦ συγγένειαν ζῶων μόνον θεοῦς ἐνόμισεν, καὶ ἐπεχείρει βωμούς τε ἰδρῦεσθαι καὶ ἀγάλματα θεῶν· ἔπειτα φωνὴν καὶ ὀνόματα ταχὺ διηρθρώσατο τῇ τέχνῃ, καὶ οἰκίσεις καὶ ἐσθῆτας καὶ ὑποδέσεις καὶ στρωμνάς καὶ τὰς ἐκ γῆς τροφὰς ἠῦρετο.

Οὕτω δὴ παρεσκευασμένοι κατ' ἀρχὰς ἄνθρωποι ᾤκουν σποράδην, πόλεις δὲ οὐκ ἦσαν· ἀπώλλυντο οὖν ὑπὸ τῶν θηρίων διὰ τὸ πανταχῇ αὐτῶν ἀσθενέστεροι εἶναι, καὶ ἡ δημιουργικὴ τέχνη αὐτοῖς πρὸς μὲν τροφήν ἱκανὴ βοηθὸς ἦν, πρὸς δὲ τὸν τῶν θηρίων πόλεμον ἐνδεής - πολιτικὴν γὰρ τέχνην οὐπω εἶχον, ἧς μέρος πολεμικὴ - ἐζήτουν δὴ ἀθροίζεσθαι καὶ σφάζεσθαι κτίζοντες πόλεις· ὅτ' οὖν ἀθροισθεῖεν, ἠδίκουν ἀλλήλους ἅτε οὐκ ἔχοντες τὴν πολιτικὴν τέχνην, ὥστε πάλιν σκεδαννύμενοι διεφθείροντο.

Ζεὺς οὖν δείσας περὶ τῷ γένει ἡμῶν μὴ ἀπόλοιτο πᾶν, Ἐρμῆν πέμπει ἄγοντα εἰς ἀνθρώπους αἰδῶ τε καὶ δίκην, ἵν' εἶεν πόλεων κόσμοι τε καὶ δεσμοὶ φιλίας συναγωγοί. Ἐρωτᾷ οὖν Ἐρμῆς Δία τίνα οὖν τρόπον δοίη δίκην καὶ αἰδῶ ἀνθρώποις· "Πότερον ὡς αἱ τέχναι νενέμηνται, οὕτω καὶ ταύτας νείμω; Νενέμηνται δὲ ᾧδε· εἷς ἔχων ἰατρικὴν πολλοῖς ἱκανὸς ἰδιώταις, καὶ οἱ ἄλλοι δημιουργοί· καὶ δίκην δὲ καὶ αἰδῶ οὕτω θᾶ ἐν τοῖς ἀνθρώποις, ἢ ἐπὶ πάντας νείμω;" "Ἐπὶ πάντας," ἔφη ὁ Ζεὺς, "καὶ πάντες μετεχόντων· οὐ γὰρ ἂν γένοιτο πόλεις, εἰ ὀλίγοι αὐτῶν μετέχοιεν ὥσπερ ἄλλων τεχνῶν· καὶ νόμον γε θὲς παρ' ἐμοῦ τὸν μὴ δυνάμενον αἰδοῦς καὶ δίκης μετέχειν κτείνειν ὡς νόσον πόλεως."

Οὕτω δὴ, ᾧ Σώκρατες, καὶ διὰ ταῦτα οἱ τε ἄλλοι καὶ Ἀθηναῖοι, ὅταν μὲν περὶ ἀρετῆς τεκτονικῆς ἢ λόγος ἢ ἄλλης τινὸς δημιουργικῆς, ὀλίγοις οἴονται μετεῖναι συμβουλῆς, καὶ ἐὰν τις ἐκτὸς ὢν τῶν ὀλίγων συμβουλευῆ, οὐκ ἀνέχονται, ὡς σὺ φῆς - εἰκότως, ὡς ἐγὼ φημι - ὅταν δὲ εἰς συμβουλὴν πολιτικῆς ἀρετῆς ἴωσιν, ἦν δεῖ διὰ δικαιοσύνης πᾶσαν ἰέναι καὶ σωφροσύνης, εἰκότως ἅπαντος ἀνδρὸς ἀνέχονται, ὡς παντὶ προσῆκον ταύτης γε μετέχειν τῆς ἀρετῆς ἢ μὴ εἶναι πόλεις. Αὕτη, ᾧ Σώκρατες, τούτου αἰτία.

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης του κειμένου αναφοράς

1. Να χαρακτηριστούν οι παρακάτω προτάσεις ως Σωστές ή Λανθασμένες:
 1. *ή δημιουργική τέχνη αὐτοῖς πρὸς μὲν τροφήν ἱκανή βοηθὸς ἦν, πρὸς δὲ τὸν τῶν θηρίων πόλεμον ἐνδεής:* Οι τεχνικές γνώσεις ήταν αφενός σημαντική βοήθεια για τους ανθρώπους στην ανεύρεση τροφής και αφετέρου στον πόλεμο με τα θηρία.
 2. *ἡδίκουν ἀλλήλους ἅτε οὐκ ἔχοντες τὴν πολιτικὴν τέχνην:* Ο σοφιστής διατυπώνει τον ισχυρισμό ότι οι άνθρωποι αδικούσαν ο ένας τον άλλο, επειδή δεν είχαν την πολιτική τέχνη.
 3. *οὐ γὰρ ἂν γένοιτο πόλεις, εἰ ὀλίγοι αὐτῶν μετέχοιεν ὥσπερ ἄλλων τεχνῶν:* Κατά τον Πρωταγόρα δεν είναι δυνατόν να υπάρξουν οργανωμένες κοινωνίες, αν λίγοι άνθρωποι συμμετέχουν στην αιδώ και τη δίκη, όπως έγινε με τις υπόλοιπες τέχνες.
 4. *ἐὰν τις ἐκτὸς ὧν τῶν ὀλίγων συμβουλεύη, οὐκ ἀνέχονται:* Στην Αθήνα στις συνελεύσεις της Εκκλησίας του Δήμου για θέματα πολιτικής δεν ανέχονται κάποιον να συμβουλεύει που δεν ανήκει στους λίγους ειδικούς.
2. Για ποιους λόγους ο άνθρωπος, κατά τον Πρωταγόρα, προχώρησε στη συγκρότηση πολιτικής κοινωνίας;
3. Πώς συμπεριφέρονται οι Αθηναίοι στην Εκκλησία του Δήμου ανάλογα με τα θέματα προς συζήτηση;

Ασκήσεις ερμηνευτικές

1. Ποιο ρόλο έπαιξαν στην εξέλιξη του πολιτισμού η «αιδώς» και η «δίκη» σύμφωνα με τον μύθο;
2. *«ἐζήτουν δὴ ἀθροίζεσθαι καὶ σώζεσθαι κτίζοντες πόλεις»:* Να συγκρίνετε την άποψη του Πρωταγόρα με αυτή του Αριστοτέλη ότι ο άνθρωπος είναι *«φύσει ζῷον πολιτικόν»*. (επαναλήψεις)
3. *αἰδώς, δίκη:* Ποιο είναι το περιεχόμενο καθεμιάς έννοιας; Γιατί θεωρούνται *«πόλεων κόσμοι τε καὶ δεσμοὶ φιλίας συναγωγοί»;*

4. Πώς ορίζεται η πολιτική αρετή μέσα στο κείμενο και ποια η σημασία της για τους ανθρώπους;

Ασκήσεις λεξιλογικές

1. Να γράψετε από δύο ομόρριζα της αρχαίας ή της νέας ελληνικής για τις παρακάτω λέξεις: *μοῖρας, ταχύ, άπώλλυντο, ένδεής, σκεδαννύμενοι, δίκην, μετέχοιεν, δυνάμενον, τεκτονικής*
2. Να αναλύσετε ετυμολογικά τις παρακάτω σύνθετες λέξεις: *έπεχείρει, άσθενέστεροι, δημιουργικής, συμβουλής*. Με το β' συνθετικό να δημιουργήσετε μία διαφορετική σύνθετη λέξη στη νέα ελληνική.
3. *δικαιοσύνη, φημί, μετέχω, άθροίζω, ταχέως (ταχύ), δίδωμι, δείδω (δείσας)*: Να γράψετε στην αρχαία ελληνική από ένα συνώνυμο κι ένα αντώνυμο για καθεμία λέξη που σας δίνεται.

Ασκήσεις παραλλήλων κειμένων

A. Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο και αξιοποιώντας παράλληλα στοιχεία και από το αρχαίο κείμενο αναφοράς να εξηγήσετε τι ακριβώς διδάσκει ο Πρωταγόρας στους μαθητές του.

«Το μάθημα [το οποίο διδάσκω] είναι η εύβουλία, η σωστή σκέψη και λήψη αποφάσεων τόσο για τα θέματα που αφορούν τα οίκεϊα, την ιδιωτική ζωή, πώς δηλαδή να διευθετεί κανείς με τον καλύτερο τρόπο τα ζητήματα του οἴκου του, όσο και για τα θέματα που αφορούν την πόλη, ώστε να είναι κανείς όσο γίνεται πιο ικανός να πράξει και να μιλήσει για τα πολιτικά θέματα».

«Άραγε», είπα εγώ [δηλ. ο Σωκράτης, που αφηγείται τη συζήτησή του με τον Πρωταγόρα σε τρίτο φίλο του], «παρακολουθώ σωστά τα λεγόμενά σου; Γιατί απ' ό,τι καταλαβαίνω, μιλάς για την πολιτική τέχνη και εννοείς πως αναλαμβάνεις να κάνεις τους άνδρες αγαθούς πολίτες».

«Αυτό ακριβώς, Σωκράτη», είπε, «είναι το μάθημα που ισχυρίζομαι πως διδάσκω».

Πλάτων, Πρωταγόρας, 318e (από το βιβλίο του Φιλοσοφικού λόγου)

Β. Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο και αξιοποιώντας παράλληλα στοιχεία και από το αρχαίο κείμενο αναφοράς πώς αντιλαμβάνεστε την έννοια της αιδούς.

Στη δημόσια ζωή μας είμαστε ελεύθεροι, αλλά και στις καθημερινές μας σχέσεις δεν υποβλέπομε ο ένας τον άλλο, δεν θυμώνομε με τον γείτονά μας αν διασκεδάζει, και δεν του δείχνομε όψη πειραγμένου που, αν ίσως δεν τον βλάπτει, όμως τον στενοχωρεί. Αν, ωστόσο, η αυστηρότητα λείπει από την καθημερινή μας ζωή, στα δημόσια πράγματα, από εσωτερικό σεβασμό, δεν παρανομούμε. Σεβόμαστε τους άρχοντες, πειθαρχούμε στους νόμους και, μάλιστα, σε όσους έχουν γίνει για να προστατεύουν τους αδυνάτους και όσους που, αν και άγραφοι, είναι ντροπή να τους παραβαίνει κανείς.

Θουκυδίδης, Β37 (μτφ. Ν. Σκουτερόπουλος)

Γ. Έχει ειπωθεί ότι ο Πρωταγόρας διατυπώνει για πρώτη φορά την έννοια του "κοινωνικού συμβολαίου". Αφού μελετήσετε το παρακάτω κείμενο, να επιβεβαιώσετε τον παραπάνω ισχυρισμό αξιοποιώντας σχετικά σημεία του αρχαίου κειμένου αναφοράς.

Διατυπώνω την υπόθεση ότι φτάνει κάποια στιγμή που τα εμπόδια, με την αντίστασή τους, ξεπερνούν τη φυσική ισχύ που κάθε άτομο μπορεί να διαθέτει για την αυτοσυντήρησή του στη φυσική κατάσταση. Τότε αυτή η πρωτόγονη κατάσταση δεν είναι δυνατό να διατηρηθεί, και το ανθρώπινο γένος θα είχε εκλείψει, αν δεν άλλαζε τον τρόπο διαβίωσής του. [...] Πλην όμως, καθώς οι άνθρωποι δεν μπορούν να δημιουργούν καινούργιες μορφές φυσικής ισχύος, αλλά μόνο να συνενώσουν και να καθοδηγήσουν τις ήδη υπάρχουσες, δεν έχουν άλλον τρόπο για τη διαφύλαξη της ζωής παρά να ενωθούν σχηματίζοντας ένα σύνολο δυνάμεων που να μπορεί να υπερνικά τις αντιστάσεις, να θέτει σε κίνηση τις δυνάμεις αυτές με ένα μονάχα κίνητρο και να τις κάνει να ενεργούν εναρμονισμένα.

J.J.Rousseau, Το κοινωνικό συμβόλαιο,
(από το σχολικό βιβλίο της Φιλοσοφίας)

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου

Παράλληλο 1ο, Μοσχίων απόσπασμα 6

- Και στα δύο κείμενα γίνεται αναφορά στην εξέλιξη του πνευματικού και του υλικοτεχνικού πολιτισμού. Τόσο ο Πρωταγόρας όσο και ο Μοσχίων εκθειάζουν τον άνθρωπο που κατόρθωσε να δαμάσει τη φύση και να κυριαρχήσει σε αυτήν. Ωστόσο, ο Μοσχίων μνημονεύει λιγότερα ανθρώπινα επιτεύγματα σε σύγκριση με τον Πρωταγόρα. Όσον αφορά τη δημιουργία πόλεων, που ανήκει στον πνευματικό πολιτισμό, είναι αναγκαίο να τονιστεί ότι παρά τη διαφορά που υπάρχει μεταξύ τους, καθώς ο Πρωταγόρας αποδίδει το σημαντικό αυτό βήμα σε παρέμβαση του Δία, και οι δύο συμφωνούν ότι μόνο σε πολιτικά οργανωμένες κοινωνίες οι άνθρωποι μπορούν να συμβιώσουν αρμονικά και να καλλιεργήσουν ηθικές αξίες. Καταληκτικά, από τη σύγκριση των δύο κειμένων γίνεται εμφανές ότι τόσο ο τραγικός ποιητής Μοσχίων όσο και ο σοφιστής Πρωταγόρας υποστηρίζουν ότι ο άνθρωπος βρίσκεται σε μια συνεχή πορεία εκπολιτισμού, εξέλιξης και πορείας από τα κατώτερα στάδια στα ανώτερα.

Παράλληλο 2ο, Τόμας Χομπς Λεβιάθαν, 13

- Κατά τον Άγγλο φιλόσοφο Τόμας Χομπς, ο μόνος τρόπος να προστατευτούμε από την ανεξέλεγκτη επιδίωξη της ικανοποίησης εγωιστικών συμφερόντων σε βάρος των άλλων - επιδίωξη που χαρακτηρίζει όλους τους ανθρώπους ανεξαιρέτως - είναι να εκχωρήσουμε την εξουσία της διακυβέρνησης σε μια κεντρική αρχή η οποία θα επιβάλλει την τάξη και θα ρυθμίζει τις σχέσεις μας έτσι, ώστε να αποφεύγονται οι συγκρούσεις και να ικανοποιούνται οι βασικές μας ανάγκες. Η εξουσία αυτή δεν εκπηγάει από κάποια θεϊκή αυθεντία, όπως πιστευόταν τον Μεσαίωνα, αλλά από τη βούληση του ίδιου του λαού - και η εξουσία αυτή έχει όρια.

Επομένως, ο Χομπς στο συγκεκριμένο απόσπασμα αναγνωρίζει όπως και ο Πρωταγόρας την έμφυτη τάση των ανθρώπων να συγκρούονται μεταξύ τους συνεχώς, αλλά η λύση που προτείνει απέχει από τη δημοκρατική

αντίληψη του Πρωταγόρα όπου η νοερή κοινωνική συμφωνία με χαρακτηριστικά την αιδώ και τη δίκη συμπεριλαμβάνει όλους τους ενεργούς πολίτες.

Κατά συνέπεια, όσα καταγράφονται στο κείμενο του Χομπς αντιστοιχούν στην τρίτη φάση εξέλιξης του πολιτισμού του πρωταγόρειου μύθου, στο μεταβατικό στάδιο συγκρότησης πολιτικά οργανωμένων κοινωνιών. Η τέχνη της πολιτικής οργάνωσης κατευθύνει τους ανθρώπους στην ευπρεπή συμπεριφορά μέσα από περιορισμούς και δεσμεύσεις, προκειμένου να διασφαλιστεί η κοινωνική συνοχή απαλλασσόμενοι από την αδικία. Καταληκτικά, ο Άγγλος φιλόσοφος Χομπς συμμερίζεται την άποψη για τη νόμω και όχι φύσει συγκρότηση των κοινωνικών σχηματισμών, όπως και ο σοφιστής Πρωταγόρας. Η συγκρότηση των πρώτων πόλεων είναι απόρροια όχι εσωτερικής αλλά εξωτερικής ανάγκης.

Παράλληλο 3ο, Μπαρούχ Σπινόζα, Πολιτική Πραγματεία, Ι.3.6.7

- Ο Σπινόζα επικαλείται την έμφυτη τάση του ανθρώπου να συγκροτούν ένα είδος πολιτικής κοινότητας και να συνυπάρχουν μεταξύ τους. Επομένως, υποστηρίζοντας μία θεωρία του φυσικού δικαίου που ωθεί τους ανθρώπους να συνάπτουν κοινωνικές σχέσεις και να συνδιαμορφώνουν πολιτικά οργανωμένες κοινωνίες. **Ο Σπινόζα** είναι πιο κοντά στην αριστοτελική αντίληψη του "φύσει πολιτικόν ζῷον" επισημαίνοντας την εσωτερική ανάγκη η οποία οφείλεται στην ανθρώπινη φύση. **Ο Πρωταγόρας και ο Χομπς** δίνουν έμφαση στα ολέθρια αποτελέσματα (εξωτερική ανάγκη) που θα επιφέρει στον άνθρωπο η μη συγκρότηση οργανωμένων κοινωνιών. Ωστόσο όλοι απορρίπτουν την ιδέα μίας φυσικής συνύπαρξης των ανθρώπων χωρίς νόμους, θεσμούς, κοινωνική οργάνωση κλπ, αφού κάτι τέτοιο είτε αντίκειται στην ανθρώπινη φύση (Αριστοτέλης, Σπινόζα) είτε θα οδηγήσει στον αφανισμό (Πρωταγόρας, Χομπς). Οι διαπιστώσεις είναι κοινές, αλλά δεν συμμερίζονται το ίδιο πρωταρχικό αίτιο ως προς την οργάνωση των κοινωνιών (δες και την επόμενη διδακτική ενότητα).

Διδακτική ενότητα 7η - Η συγκρότηση της πόλεως

Εισαγωγικά σχόλια

Τα **Πολιτικά** του Αριστοτέλη δεν αποτελούν ενιαίο έργο αλλά συνένωση διαφορετικών πραγματειών, στις οποίες συζητούνται θέματα πολιτικής φιλοσοφίας: η οργάνωση της οικογένειας ως προστάδιου του κράτους (βιβλίο Ι), παλαιότερα υπαρκτά και ιδανικά πολιτεύματα (βιβλίο ΙΙ), η έννοια του πολίτη και η κατάταξη των πολιτευμάτων (βιβλίο ΙΙΙ), κατηγορίες και υποκατηγορίες πολιτευμάτων (βιβλία ΙV-ΙVΙ), το ιδανικό πολίτευμα (βιβλία ΙVΙI-ΙVΙΙΙ).

Το απόσπασμα που ακολουθεί αποτελεί τμήμα ενός κεφαλαίου, στο οποίο ο Αριστοτέλης εφαρμόζει με λαμπρό τρόπο τη γενετική μέθοδο: ανασυνθέτει -στηριζόμενος μάλλον περισσότερο στη φαντασία παρά σε ιστορικά δεδομένα- τα στάδια της κοινωνικής εξέλιξης μέχρι τη δημιουργία της πόλεως (της υψηλότερης κατά τη γνώμη του μορφής πολιτικής οργάνωσης). Επιδίωξή του είναι να προσδιορίσει την ουσία της πόλεως-κράτους και να υπερασπίσει τον "φυσικό" της χαρακτήρα απέναντι στις απόψεις ορισμένων σοφιστών, που υποστήριζαν ότι οποιαδήποτε μορφή κοινωνικής οργάνωσης αποτελεί σύμβαση μεταξύ των μελών της κοινωνίας. Αφού έχει αναφερθεί στην οικογένεια, τη μικρότερη μορφή κοινωνίας, και στην κώμη (χωριό), που δεν αποτελεί παρά άθροισμα περισσότερων οικογενειών, εκθέτει τις απόψεις του για τη δημιουργία της πόλεως. Στην έκθεση του Αριστοτέλη είναι εμφανής η επίδραση των βιολογικών του μελετών καθώς και η τελολογική οπτική στην εξέταση των φαινομένων.

Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη είναι προσαρμοσμένη στα δεδομένα της ελληνικής πόλης-κράτους και απευθύνεται σε έναν μόνο τύπο ανθρώπου: **στον μέσο ελεύθερο πολίτη**. Το σύστημα αξιών που επεξεργάζεται ο Αριστοτέλης δεν εφαρμόζεται ούτε στον δούλο ούτε στον αλλοεθνή, ούτε στη γυναίκα. Η αρετή του πολίτη επηρεάζεται καταρχήν από τη βούλησή του να συμμετέχει στα κοινά. Δεν υπάρχει δικαίωση του ανθρώπου έξω από την κοινωνική και πολιτική ζωή - γι' αυτό άλλωστε ο άνθρωπος ορίζεται ως «ζώο πολιτικό» (Πολιτικά 1253a9-11). Η μετάβαση

από τις πρωτόγονες μορφές ζωής στην κοινωνική συμβίωση, η ανάπτυξη των πόλεων και της πολιτικής ζωής, αποτελεί φυσική διαδικασία για τον Αριστοτέλη, διέπεται από αναγκαιότητα ανάλογη με αυτή που καθορίζει τη βιολογική ανάπτυξη των ειδών. Ο ελεύθερος, λοιπόν, πολίτης θα επιζητήσει την ευδαιμονία μέσα στους θεσμούς της πόλης, θα επιδιώξει το «αγαθό». Το αριστοτελικό αγαθό δεν έχει καμία σχέση με το απόλυτο Αγαθό του Πλάτωνα. Χαρακτηρίζει τη μετρημένη και έλλογη ζωή, που καθιστά τον άνθρωπο ικανό να ασκήσει σωστά τα κοινωνικά και πολιτικά του καθήκοντα και του διασφαλίζει εκτίμηση, φιλία και αναγνώριση από τους ομοίους του.

Η ύψιστη αρετή του πολίτη είναι η «φρόνηση». Η φρόνηση είναι «διανοητική» αρετή, συνίσταται στην ικανότητα του ατόμου να διαχωρίζει με ορθή κρίση τη σωστή από τη λανθασμένη πράξη, το καλό από το κακό. Δεν ταυτίζεται με την έγκυρη γνώση (την επιστήμη), γιατί έχει άμεση σχέση με την ανθρώπινη πρακτική, και επομένως εμπεριέχει κάτι το μερικό και περιπτωσιακό. Είναι η εύστοχη εκτίμηση των περιστάσεων. Η αριστοτελική φρόνηση θυμίζει το δελφικό «**μηδὲν ἄγαν**» ή τη σωκρατική τέχνη του βίου: κατευθύνει την ανθρώπινη συμπεριφορά συλλαμβάνοντας σε κάθε περίπτωση το σωστό μέτρο, προσφέρει ένα κριτήριο σωστού προσανατολισμού στη ζωή⁴⁸.

Ερμηνευτικά σχόλια

φύσει μὲν οὖν ἡ ὀρμὴ ἐν πᾶσιν ἐπὶ τὴν τοιαύτην κοινωνίαν· Η αναφορά γίνεται σχετικά με τις προηγούμενες σκέψεις όπου έγινε λόγος για την πόλη ως την τέλεια μορφή κοινωνικής συμβίωσης, με το νόημα ότι αυτή πέτυχε την ύψιστη αυτάρκεια, η οποία και εξασφαλίζει το «ζῆν» και το «εὖ ζῆν». Ο Αριστοτέλης, ωστόσο, πιστεύει ότι η κοινωνία των ανθρώπων δεν υφίσταται μόνο λόγω της χρησιμότητάς της αντικρούοντας ανάλογες σοφιστικές

⁴⁸ <http://www.greek-language.gr>

θέσεις· τονίζει για παράδειγμα ότι η κοινωνία των ανθρώπων είναι και κοινωνία φίλων⁴⁹.

Άποψή του, ωστόσο, είναι ότι η κοινωνία των ανθρώπων υφίσταται όχι μόνο λόγω της χρησιμότητάς της, αλλά και λόγω της έμφυτης επιθυμίας των ανθρώπων να συνυπάρχουν με άλλους ανθρώπους. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στα «Πολιτικά» του (*Πολιτικά* 1278 b 21): «**φίλοι κοινωνοῦσι καὶ μηδὲν δεόμενοι τῆς παρ' ἀλλήλων βοηθείας οὐκ ἔλαττον ὀρέγονται τοῦ συζῆν**»· δηλαδή, ακόμα κι αν δεν χρειάζονται ο ένας τη βοήθεια του άλλου, δεν μειώνεται καθόλου η επιθυμία τους να συμβιώνουν με άλλους ανθρώπους.

ὁ δὲ πρῶτος συστήσας· Η συγκρότηση της πολιτικής κοινωνίας δεν ήταν μια τυφλή και ενστικτώδης ενέργεια, αλλά μια λογική και ενσυνείδητη πράξη του ανθρώπου. Άλλο πράγμα η «φυσική» ιδιότητα, η «φυσικότητα» της πόλης με την έννοια του «τέλους», και άλλο η «κατασκευή» και η «συγκρότησή» της. Για το τελικό δηλαδή αποτέλεσμα είναι απαραίτητα δύο πράγματα: η «φύση» και η «τέχνη»· κάτι παραπάνω: η συνεργασία «φύσης» και «τέχνης»⁵⁰. Στο σημείο, λοιπόν, αυτό ο Αριστοτέλης δεν αντιφάσκει με την άποψη που διατύπωσε πριν ότι η πόλη υπάρχει φύσει, αφού με αυτή δεν δηλώνεται χρονική προτεραιότητα της πόλης, αλλά δίνεται τελεολογική εξήγηση της γένεσης της πόλης και τονίζεται η συμφωνία της με τη φύση του ανθρώπου⁵¹.

βέλτιστον τῶν ζώων ἄνθρωπός ἐστιν, οὕτω καὶ χωρισθεὶς νόμου καὶ δίκης χείριστον πάντων· Ο πρώτος που σύστησε την «πόλη» χαρακτηρίστηκε ως «**αἴτιος μεγίστων ἀγαθῶν**»· έτσι επιχειρείται μια αιτιολόγηση αυτού του χαρακτηρισμού με μια αντιθετική ανάλυση, με μια ακραία αντίθεση: το «ανώτερο» – «το χειρότερο». Ο άνθρωπος είναι ανώτερος από όλα τα όντα,

⁴⁹ Λυπουρλής Δ. – Μωραΐτου Δ., «Αριστοτέλης» σε Βιβλίο του Καθηγητή για τον Φιλοσοφικό Λόγο, ΟΕΔΒ 2004σ. 193

⁵⁰ Λυπουρλής – Μωραΐτου, ό.π., σ. 194

⁵¹ Βλ. Κριτήριο Αξιολόγησης Κ.Ε.Ε., σ. 73

όταν με τη λογική υπερβαίνει την πρωτόγονη κατάσταση στην οποία συχνά τον οδηγούν οι ενστικτώδεις ενέργειες. Η λογική τον οδηγεί να ζει σύμφωνα με τον νόμο και τη δικαιοσύνη. Αυτό σημαίνει ότι με την κυριαρχία του νόμου ελέγχονται και υποτάσσονται οι παθολογικές ορμές και οι ορέξεις. Επομένως, ο άνθρωπος που «σπάει τη σχέση με τον νόμο και τη δικαιοσύνη» επιστρέφει στην πρωτόγονη κατάσταση, μακριά από την πολιτική κοινότητα, εκεί που κυριαρχούν τα ένστικτα και τα πάθη.

Με άλλα λόγια η τήρηση των νόμων και η εφαρμογή της δικαιοσύνης αποτελούν, για τον Αριστοτέλη, τον αναγκαίο περιορισμό για να τελειωθεί ο άνθρωπος, να ολοκληρώσει τον φυσικό του προορισμό. Η ορθότητα αυτού του περιορισμού αποδεικνύεται παρακάτω με την εξέταση των βλαβερών συνεπειών της αδικίας, που προκύπτουν αν ο άνθρωπος δεν χρησιμοποιήσει σωστά, υπηρετώντας δηλαδή τη φρόνηση και την αρετή, τα όπλα που του χάρισε η φύση. Τα επιχειρήματά του θα τα αναπτύξει με τη μέθοδο «έκ τοῦ ἀντιθέτου»: θα μιλήσει δηλαδή πρώτα για τις επιπτώσεις της αδικίας, για να καταλήξει στο ζητούμενο, στη μεγάλη δηλαδή σημασία που έχει η δικαιοσύνη για τη συγκρότηση της πολιτικής κοινωνίας.

χαλεπωτάτη γὰρ ἀδικία ἔχουσα ὄπλα· Όταν η αδικία επιβάλλεται με την ισχύ και την πολιτική υπεροχή, τότε γίνεται λόγος για το δίκαιο του ισχυρότερου που είναι στην πραγματικότητα η πιο άθλια μορφή της αδικίας, εφόσον υπάρχει απαίτηση νομιμοποίησης της αδικίας.

ὁ δὲ ἄνθρωπος ὄπλα ἔχων φύεται φρονήσει καὶ ἀρετῇ· Ο άνθρωπος γεννιέται με πολλά όπλα όπως τα συναισθήματα, τη σκέψη, την έκφραση κ.α. Όλα αυτά πρέπει να υπηρετούν τη φρόνηση και την ηθική αρετή.

Η λέξη **φρόνησις** χρησιμοποιείται εδώ με τη γενική σημασία της διανοητικής ικανότητας και όχι με την ειδική, τη συγκεκριμένη σημασία της πρακτικής σοφίας, δηλαδή της ικανότητας να παίρνει ο άνθρωπος τις σωστές αποφάσεις στα καθημερινά συμβάντα της ζωής του, με την οποία θα συναντήσουμε τη λέξη στα Ηθικά Νικομάχεια .

Η ηθική αρετή είναι μια ενέργεια του ανθρώπου και μάλιστα ορθή που οδηγεί στην πραγματοποίηση και τελειοποίηση της φύσης του, δηλαδή στον σκοπό του. Τα ίδια όπλα, όταν επικρατήσει το άλογο στοιχείο της ψυχής του, χρησιμοποιούνται για αντίθετους σκοπούς. Επίσης, η φράση «φύεται ἀρετῆ» δε σημαίνει ότι η αρετή είναι έμφυτη, δηλαδή υπάρχει εκ γενετής, στον άνθρωπο, αλλά ότι αυτός έχει τη δυνατότητα (την έμφυτη προδιάθεση) και τις προϋποθέσεις να την αποκτήσει. Ο άνθρωπος γίνεται ηθικό ον **με την προσωπική βούληση και την ελεύθερη επιλογή του.** Για να επιτύχει τον προορισμό του (τέλος) και για να κατακτήσει την ευδαιμονία (βέλτιστον), πρέπει να ασκεί την αρετή και τη δικαιοσύνη, κάτι που μόνο μέσα στην πόλη μπορεί να επιτύχει.

διὸ ἀνοσιώτατον καὶ ἀγριώτατον ἄνευ ἀρετῆς, καὶ πρὸς ἀφροδίσια καὶ ἔδωδὴν χείριστον. Στην περίπτωση που δεν ακολουθηθεί «ὁ κατὰ νοῦν βίος» η ζωή σύμφωνα με τη λογική, σύμφωνα με τη φρόνηση τότε δικαιολογημένα χαρακτηρίζεται ως το πιο ανόσιο και άγριο ζώο, αφού στρέφεται πλέον στην υπερβολή όπως είναι η ακολασία, η ασωτία κ.α. Ο Αριστοτέλης δίνει με σαφήνεια και έμφαση τις βλαβερές επιπτώσεις της αδικίας. Έτσι με μια **σειρά αρνητικών προσδιορισμών** χαρακτηρίζει την αδικία ως «το πιο ανυπόφορο και πιο ολέθριο πράγμα», ενώ τον άνθρωπο που δεν διαθέτει αρετή, δηλαδή τον άδικο, ως:

α) «**το πιο ανόσιο ον**» στις σχέσεις του με το θείο. Με το επίθετο «**ανόσιος**» ο Αριστοτέλης χαρακτηρίζει τον άνθρωπο που δεν ζει σύμφωνα με τη λογική, αλλά κυριαρχείται από τα πάθη και τις επιθυμίες. Ξεφεύγει από τα όρια του μέτρου, επιδίδεται σε ακολασίες και δεν έχει κανέναν ηθικό φραγμό,
β) «**το πιο άγριο**» - **επιθετικός** στις σχέσεις με τους άλλους ανθρώπους,
γ) «**το χειρότερο από όλα τα όντα**» στις ερωτικές απολαύσεις και στις απολαύσεις του φαγητού.

Ο άνθρωπος γίνεται το τελειότερο ον μόνο μέσα στην πολιτική κοινότητα, αφού αυτή του δίνει τη δυνατότητα όχι μόνο να έχει οικονομική αυτάρκεια, αλλά και να ολοκληρωθεί ηθικά και πνευματικά. Έτσι, ο

Αριστοτέλης, όπως και ο Πρωταγόρας, συνδέει την απουσία παιδείας, δικαστηρίων και νόμων με την πρωτόγονη-προπολιτισμική κατάσταση στην οποία βρισκόταν ο άνθρωπος προτού συγκροτήσει πολιτικές κοινωνίες. Την άποψη αυτή την ασπαζόταν και ο Πλάτων, ο οποίος κάνει λόγο για «πολιτικόν καὶ ἡμερον γένος» και αναφέρει ότι «ἡ δίκη [...] ἡμέρωκεν τὰ ἀνθρώπινα» (Νόμοι, 937e).

ἡ δὲ δικαιοσύνη πολιτικόν· ἡ γὰρ δίκη πολιτικῆς κοινωνίας τάξις ἐστίν, ἡ δὲ δικαιοσύνη τοῦ δικαίου κρίσις· Ο Αριστοτέλης εκλαμβάνει τη δικαιοσύνη ως πολιτικό αγαθό, δηλαδή εφικτή μόνο μέσα στην πόλη. Η δικαιοσύνη στη γενική θεώρησή της είναι ἡ ἐκφραση των αρετῶν μέσα στον κοινωνικό περίγυρο.

Λειτουργία και χρέος της πόλης είναι να δίνει στον καθένα εκείνο που είναι δίκαιο να του ανήκει· η **διανομή**, όμως, αυτή επηρεάζεται από τις αξίες της πολιτείας. Είναι η περίπτωση της **διανεμητικής δικαιοσύνης**. Παράλληλα, η δικαιοσύνη λειτουργεί και ως επανόρθωση της αδικίας που θέτει τα πράγματα στις σωστές αναλογίες. Εδώ μιλάμε για τη **διορθωτική δικαιοσύνη**. Επομένως, ἡ δικαιοσύνη είναι έννοια στενά δεμένη με την πόλη, στην οποία βασικός ρυθμιστής είναι ο νόμος. Με την απονομή της δικαιοσύνης επιτυγχάνεται κοινωνική ομαλότητα, ευρυθμία, τάξη. Η απονομή όμως της δικαιοσύνης προϋποθέτει γνώση, διάγνωση, κρίση, απόφαση, ὅλα προϊόντα του λόγου και δυνατά μόνο στο πλαίσιο της πολιτικής κοινωνίας.

Ἡ δικαιοσύνη ως θεσμός της πολιτείας και ως κοινωνική αρετή έχει σαφή πολιτική διάσταση, αφού αυτός που την ασκεί δεν την επιδιώκει μόνο για τον εαυτό του, αλλά για το σύνολο της κοινωνίας. Στο σημείο αυτό ο Αριστοτέλης συσχετίζοντας την δικαιοσύνη με την πολιτική κοινωνία, καταξιώνει το πνεύμα του αλτρουισμού και της κοινωνικής αλληλεγγύης, αλλά και θεσμικά κατοχυρώνει την τήρηση και την απόδοση του Δικαίου, ως θεμέλιο συνοχής της πολιτικής κοινωνίας. Η δικαιοσύνη αποτελεί και

ατομική αρετή ως η ιδιότητα του ανθρώπου να ενεργεί με γνώμονα το δίκαιο.

☞ Θα πρέπει να προσέξουμε ότι στο χωρίο ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί διαδοχικά τις λέξεις «δίκη» και «δικαιοσύνη» (**ή γάρ δίκη πολιτικής κοινωνίας τάξις ἐστίν, ή δὲ δικαιοσύνη τοῦ δικαίου κρίσις**). Οι λέξεις αυτές, αν και είναι ετυμολογικά συγγενείς και νοηματικά-εννοιολογικά παραπλήσιες, δεν είναι συνώνυμες, δεν ταυτίζονται απολύτως. Η λέξη «**δίκη**» χρησιμοποιείται εδώ, όπως και στον Πρωταγόρα (βλ. 6η Διδακτική Ενότητα Φακέλου Υλικού), με την έννοια του ορθού, του δίκαιου. Σημαίνει δηλαδή την αντίληψη για το σωστό, το κοινό περί δικαίου αίσθημα.

☞ Για τη σύγκριση των απόψεων Αριστοτέλη και Πρωταγόρα ως προς τη συγκρότηση των κοινωνιών βλ. προηγούμενα σχόλια της 6ης Διδακτικής Ενότητας.

Λεξιλογικά σχόλια

- *κοινωνία < κοινωνῶ (: μετέχω από κοινού) < κοινός - επικοινωνία, συγκοινωνία, κοινωνός, κοινωνικοποίηση, κοινωνιοπολιτικός, κοινωνιολόγος, κοινωνιολογία*
- *ἀρετή*: από το ίδια ρίζα *ἀρέσω, ἀρα, ἀρθρο, ἀρμα, αρμονία, αρμός, αριθμός, ἀρτιος, ἀρείων, ἀριστος* πθ. *ἀραρίσκω*: τακτοποιώ, προετοιμάζω - *συνδέω, συνάπτω*
- *δίκη < δείκνυμι - υπόδικος, άδικος, κατάδικος, διάδικος, φυγόδικος, δικογραφία, δικομανία, δικηγόρος, δίκαιος, δικαιολογία, δικαιοπραξία, δικαιοσύνη, δικάζω / δείχνω, επιδεικτικός, απόδειξη, ένδειξη*

Κείμενο Αναφοράς Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1.12, 1253a29-39

φύσει μὲν οὖν ἡ ὁρμὴ ἐν πᾶσιν ἐπὶ τὴν τοιαύτην κοινωνίαν· ὁ δὲ πρῶτος συστήσας μεγίστων ἀγαθῶν αἴτιος. ὥσπερ γὰρ καὶ τελεωθεὶς βέλτιστον τῶν ζῴων ἄνθρωπός ἐστιν, οὕτω καὶ χωρισθεὶς νόμου καὶ δίκης χεῖριστον πάντων. χαλεπωτάτη γὰρ ἀδικία ἔχουσα ὄπλα· ὁ δὲ ἄνθρωπος ὄπλα ἔχων φύεται φρονήσει καὶ ἀρετῇ, οἷς ἐπὶ τὰναντία ἔστι χρῆσθαι μάλιστα. διὸ ἀνοσιώτατον καὶ ἀγριώτατον ἄνευ ἀρετῆς, καὶ πρὸς ἀφροδίσια καὶ ἐδωδὴν χεῖριστον. ἡ δὲ δικαιοσύνη πολιτικόν· ἡ γὰρ δίκη πολιτικῆς κοινωνίας τάξις ἐστίν, ἡ δὲ δικαιοσύνη τοῦ δικαίου κρίσις.

Ασκήσεις

Ασκήσεις κατανόησης κειμένου αναφοράς

1. Πώς εξηγεί ο Αριστοτέλης την τάση του ανθρώπου για ζωή στην κοινωνία;
2. Πότε ο άνθρωπος είναι το ανώτερο από όλα τα όντα και πότε το χειρότερο κατά τον Αριστοτέλη;

Ερμηνευτικές ασκήσεις

1. Ο Αριστοτέλης έχει υποστηρίξει ότι η πόλη ήρθε στην ύπαρξη εκ φύσεως. Εδώ αναφέρει: "ὁ δὲ πρῶτος συστήσας μεγίστων ἀγαθῶν αἴτιος". Να δείξετε ότι δεν υπάρχει αντίφαση μεταξύ των δύο χωρίων.
2. Ο φιλόσοφος θεωρεί σε άλλο απόσπασμα τον άνθρωπο ως το ανώτερο από όλα τα όντα. Εδώ θέτει έναν περιορισμό και αποδεικνύει την ορθότητά του. Ποιος είναι ο περιορισμός και ποια συλλογιστική πορεία ακολουθεί ο Σταγειρίτης για την απόδειξη της θέσης του;

Λεξιλογικές ασκήσεις

1. Με ποιες λέξεις του κειμένου αναφοράς παρουσιάζουν ετυμολογική συγγένεια οι παρακάτω λέξεις: *παρορμητικός, κοινωφελής, τελικός, απόδειξη, φρενοκομείο, άριστος, άχρηστος, αφρόκρεμα, έδεσμα, άκριτος.*

2. Να γράψετε από δύο ομόρριζα ουσιαστικά (απλά ή σύνθετα) της νέας ελληνικής για τις παρακάτω λέξεις: *συστήσας, χωρισθείς, έχουσα, χρῆσθαι, ἐστίν.*

Άσκηση παράλληλου κειμένου

Α. Αφού μελετήσετε το παρακάτω απόσπασμα από την τραγωδία του Σοφοκλή "Οιδίπους τύραννος" και το αρχαίο κείμενο αναφοράς από τα "Πολιτικά" του Αριστοτέλη να εξηγήσετε για ποιους λόγους ο άνθρωπος μπορεί να οδηγηθεί σε ανήθικες συμπεριφορές και πράξεις.

*Υβρις φυτεύει τύραννον. [αντ. α]
Αν όμως σαν τον ποταμό
η έπαρση σηκώνει ματαιότητα,
αν κατεβάσει φέρνοντας παράκαιρα δεινά
κι αν ανεβεί στην κορυφή της στέγης,
απότομα γκρεμίζεται στα βάθη
της ανάγκης και με το πόδι στο κενό
παραπατά· το θεό παρακαλώ 880
να μην πάψει να παλεύει για της πόλης το καλό.
Θεός ας είναι πάντα ισχύς μου και σκέψη μου.*

*Αν κάποιος πράττοντας και λέγοντας [στρ. β]
πορεύεται τον υπερόπτη δρόμο,
όποιος τη Δίκη δε φοβάται
κι όποιος δε σέβεται τα ιερά τεμένη των θεών,
ας λάβει μοίρα δεινή
για την ανόσια χλιδή της έπαρσής του.
Αν κερδίζει παράνομα κέρδη 890
κι αν δεν ξορκίζει την ασέβεια
κι αν βεβηλώνει μανιακός τ' ανέγγιχτα,
πώς θα το καυχηθεί πως θα γλιτώσει
την ψυχή απ' των θεών τα βέλη;
Αν είναι να τιμούν ανόσιες πράξεις,
γιατί να σέρνω το χορό στην ιερά πανήγυρη;*

Σοφοκλής, Οιδίπους Τύραννος, στ. 873-896

Επισημάνσεις για τα Παράλληλα Κείμενα του σχολικού βιβλίου⁵²

Παράλληλο 1ο Νικολό Μακιαβέλι Ο Ηγεμόνας, 15

Ο Μακιαβέλι ανακαλύπτει την αναγκαιότητα και την αυτονομία της πολιτικής. Αυτή η σφαίρα της ανθρώπινης δράσης θεωρείται αυτόνομη σε σχέση με οποιαδήποτε υποταγή σε άλλους νόμους και κανόνες θρησκευτικούς, ηθικούς, εθιμικούς που αντίθετα, τη ρύθμιζαν στα κείμενα των προηγούμενων στοχαστών. Για τον Μακιαβέλι ο ηθικός κόσμος, στον οποίο ενεργεί ο άνθρωπος μόνος, δεν λαμβάνεται υπόψη. Δεν τον ενδιαφέρει η δικαιολόγηση, αλλά η αποτελεσματικότητα. Δεν είναι μόνο η συλλογιστική του καθαρά κοσμική· αντιμετωπίζει την ηθική και τη θρησκεία ως μέσα για την επίτευξη πολιτικών σκοπών.

Η μεγάλη απόσταση της προσέγγισης αυτής από την αριστοτελική θεώρηση είναι φανερή στην τελευταία περίοδο του κειμένου («Γι' αυτό είναι απαραίτητο [...] ανάλογα με την ανάγκη»). Σ' αυτό το χωρίο ο Μακιαβέλλι εκφράζει την άποψη ότι ο επιτυχημένος ηγεμόνας καθοδηγείται από την αυστηρά συμφεροντολογική, ωφελιμιστική επιλογή των μέσων που είναι κατάλληλα για να υπηρετήσουν τους εκάστοτε σκοπούς του. Η θεώρηση αυτή, ωμά κυνική για τον σύγχρονο αναγνώστη, γίνεται κατανοητή αν εντάξουμε το έργο στην εποχή που γράφτηκε (δημιουργία στην ευρωπαϊκή ήπειρο μεγάλων μοναρχιών, της Ισπανίας, της Γαλλίας και της Γερμανίας, που κυβερνιούνται από έναν απόλυτο μονάρχη) και αν το συνδέσουμε με τις προθέσεις του δημιουργού του να διαχωρίσει την ατομική ηθική από την «πολιτική ηθική» που κατά τη γνώμη του οφείλει να εφαρμόσει ένας ηγεμόνας, δηλαδή ένας απόλυτος μονάρχης, προκειμένου να διατηρήσει ένα κράτος ισχυρό στη διεθνή πολιτική σκηνή.

⁵² Βιβάντι Κοράνο, Μορφίνο Βιτόριο, Έκο Ουμπέρτο στο *Ιστορία της Φιλοσοφίας*, τ. 4, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2018 σσ.16, 348, 360-1, 414, Quinton Antony στο *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας - Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2005 σσ. 420-421, 430-431, 438-440, Αρχαία Ελληνικά Γ' Λυκείου Φάκελος Υλικού, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2019

Παράλληλο 2ο Τόμας Χομπς Περί του πολίτη, 1.2

Κατά τον Χομπς το κράτος της φύσης είναι μια συνθήκη άκρατης αντικοινωνικότητας (πόλεμος όλων εναντίον όλων) στην οποία ο άνθρωπος είναι "λύκος για τον άλλο άνθρωπο". Σε αυτή τη συνθήκη, το φυσικό δίκαιο συμπίπτει με τις σχέσεις των δυνάμεων: κάθε άνθρωπος έχει δικαίωμα να αποκτήσει όσα είναι σε θέση να πάρει με τη βία ή με την πονηριά. Αυτή η συνθήκη βίας και μόνιμης ανασφάλειας προκαλεί τον φόβο για έναν βίαιο θάνατο, που κάνει τους ανθρώπους να υπακούσουν στα διδάγματα του φυσικού νόμου: στην αναζήτηση της ειρήνης, τη στοιχειώδη προστασία της ζωής (όταν αυτό είναι δυνατόν), στον σεβασμό των συνθηκών και των δικαιωμάτων των άλλων. Η μη καταναγκαστική φύση του φυσικού νόμου οδηγεί τους ανθρώπους, μέσω μιας σειράς αμοιβαίων συνθηκών, να αρνηθούν το δικαίωμά τους στα πράγματα υπέρ ενός ανθρώπου ή ενός συμβουλίου: γεννιέται έτσι το κράτος, στο οποίο ανατίθεται το καθήκον της άσκησης του δικαίου, ενώ η απόλυτη εξουσία έχει ως μοναδικό όριο την ασφάλεια της ζωής των υποτελών. Με άλλα λόγια ο μόνος τρόπος για να επιτύχουν ειρήνη είναι να συμφωνήσουν μεταξύ τους να παραιτηθούν από όλες τις φυσικές αξιώσεις τους εκτός από εκείνη της ίδιας της ζωής, για χάρη μιας εξουσίας, τη μορφή και τη συγκεκριμένη ταυτότητα θα επιλέξει η πλειοψηφία. Εκείνο, λοιπόν, που ωθεί τους ανθρώπους στη συγκρότηση κοινωνιών δεν είναι η δήθεν κοινωνική τους φύση (όπως ισχυρίζεται ο Αριστοτέλης), αλλά το συμφέρον τους το οποίο υπαγορεύει και αποδέχεται η ίδια η ανθρώπινη λογική.

Παράλληλο 3ο Τζον Λοκ Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως VIII 95

Το φυσικό κράτος είναι ένα κράτος απόλυτης ελευθερίας στη ρύθμιση των πράξεών μας και στη διάθεση των αγαθών μας. Ωστόσο, ελευθερία δεν σημαίνει άδεια: το φυσικό κράτος ρυθμίζεται από έναν νόμο της φύσης που είναι δεσμευτικός για όλους. Ο σεβασμός αυτού του νόμου στο φυσικό κράτος ανατίθεται σε όλους τους ανθρώπους, αλλά η ανασφάλεια του κράτους της φύσης οδηγεί τους ανθρώπους να ενωθούν σε κράτη και να

υποταχθούν σε μία κυβέρνηση για τη διασφάλιση της ιδιοκτησίας τους. Το συμβόλαιο μέσω του οποίου εδραιώνεται η εξουσία του κράτους επιτρέπει, επομένως, στους ανθρώπους να απολαύσουν τα δικαιώματα εκείνα που πηγάζουν από τον νόμο της φύσης και που, παρ' όλα αυτά, στο κράτος της φύσης είναι καταδικασμένα στην προσωρινότητα.

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Λοκ, ο άνθρωπος δημιουργεί την πολιτική κοινότητα και τους νόμους προκειμένου να προστατεύσει τα φυσικά δικαιώματά του, το δικαίωμα στη ζωή, την ελευθερία και την ιδιοκτησία (βλ. «έχοντας εξασφαλίσει [...] δε μετέχουν στην κοινότητά τους»). Πρόκειται, λοιπόν, για το συμβόλαιο μιας εκούσιας (και όχι από έμφυτη παρόρμηση) συνένωσης, σύμφωνα με την οποία συμμετέχικανείς στην πολιτική κοινωνία οικεία βουλήσει για να προασπίσει τα συμφέροντά του, αποδεχόμενος οι αποφάσεις να λαμβάνονται από την πλειοψηφία (βλ. «Όταν οι άνθρωποι [...] τα υπόλοιπα ζητήματα»).

Βασική θέση και του Χομπς και του Λοκ είναι ότι η «πόλις», το κράτος θα λέγαμε σήμερα, συγκροτείται έλλογα ως αποτέλεσμα σύμβασης, την οποία συνάπτουν εκούσια οι άνθρωποι, τα συμβαλλόμενα μέρη, προκειμένου να υπηρετηθούν καλύτερα τα συμφέροντά τους. Ο Αριστοτέλης συνθέτει την κοινωνική ορμή (βλ. « φύσει μὲν οὖν ἡ ὄρμη... κοινωνίαν») με την ιστορική εξέλιξη και αναγκαιότητα, καθώς αντιλαμβάνεται τις πολιτικές κοινωνίες ως «φύσει», ως φυσικές οντότητες, και συγχρόνως ως υποκείμενες σε εξέλιξη.